

Іван Монолатій

Оренштайновий світ України

Своєрідна і незвична постать Якова Оренштайна (1875-1944 ?) – коломийського єврейського видавця, громадсько-культурного й політичного діяча в Галичині і на Наддніпрянській Україні – майже зовсім не досліджена. Спорадичні публікації, у яких розглядається його видавнича спадщина, не відображають загальної картини, не дають можливості побачити й оцінити його суспільний доробок системно, панорамно, з'ясувати підґрунтя продуктивної моделі життя й діяльності. Однак, саме йому, в особливий спосіб, припала честь подолати тривалу ізоляцію української культури, доповнивши її присутність у новітньому європейському інтелектуальному просторі, адсорбуючи у світовий контекст українське письменство та мистецтво, пропонуючи, водночас, оригінальні культурні та художні цінності загальноукраїнського масштабу.

Певним є те, що витокі, розвиток і форми втілення видавничої діяльності Оренштайна у контексті українського національного відродження, його книговидавничий феномен в українському контексті є серйозно вивченими і достатньо повно висвітленими¹. Звичайно, що й після цього залишається значна кількість проблемних моментів, обумовлених різністю методологічних підходів, ціннісних оцінок, наявністю інших актуальних питань, що вимагають постійного звертання.

Діяльність та ідеї Оренштайна дійсно варті знову і знову уважного вивчення; їх контекст та асоціативний ряд можуть бути якнайширшими, хоча, звичайно, і нашттовхуватимуть дослідників подекуди на достатньо ковзкі і дражливі питання. Останні все-таки слід зачіпати – як з точки зору інтересів якнайправдивішої наукової істини, так і виходячи з того, що останнім часом вдалося розшукати чимало документальних джерел і матеріалів².

Натомість *зовнішній* контекст, справді загадкового життя та інтелектуальної творчості, містить з точки зору наукової новизни набагато більше невизначености.

Задля досягнення комплексного аналізу громадсько-політичної діяльності та світогляду Оренштайна в історичному контексті етнонаціональних (етноконфесійних) спільнот у Галичині необхідно проаналізувати низку проблем, розв'язання яких може надати нам більш-менш цілісну картину місця відомого діяча української книговидавничої справи у міжетнічних відносинах. До таких проблем належать:

- перебіг діяльності Оренштайна в якості засновника і власника «Галицької накладні» в Коломиї та «Української накладні» у Берліні і Ляйпцігу та процес поширення його ідей у середовищі галицької літературної і культурної інтелігенції – це дозволяє визначити його *мотивації* у формулюванні ідейних позицій, чинник національної ідентичності і політичної обумовленості його загальножиттєвих постулатів;
- причини українсько-польського конфлікту в Галичині 1918-1919 рр. та роль Оренштайна у державотворчих змаганнях галицьких українців – як шлях до визначення політичного *темпераменту* видавця, з'ясування тих істин і цінностей, які для нього особисто були вже в останній інстанції;
- характер формування суспільних поглядів Оренштайна та роль у ньому *зовнішніх* (особливо західноєвропейських) впливів – важливим є спосіб застосування і органічного співіснування у його діяльності часто абсолютно протилежних і, на перший погляд, несумісних концепцій;
- що *спільне і відмінне, загальне та особливе* у діяльності Оренштайна – визначення його місця в надзвичайно заплутаному спектрі українсько-польсько-єврейських взаємин міжвоєнної доби.

Значний обсяг друкованих, опублікованих документальних, мемуарних джерел, публікацій періодичної преси дають змогу комплексно дослідити взаємозв'язок громадсько-політичної діяльності Оренштайна та його підприємницького хисту, визначити чинники, що впливали на формування та розвиток концепцій міжетнічних взаємин у Галичині.

Приклад сучасної тенденції того, щоб знати якнайбільше про найменше, свідчить, що Оренштайнова інтелектуальна спадщина пройнята

впливами і взаємодією української (християнської) та єврейської (юдейської) культур.

Історія етноспільнот в Галичині³ розвивалася за тими ж законами, що й історія інших, споріднених регіонів Середньої та Центральної Європи, хоча й зі своїми певними особливостями. Зокрема – релігійними, які стосувалися галицького єврейства, що перебувало під сильним культурним впливом не свого оточення, а культурних центрів Заходу, передусім Німеччини⁴.

Звертаючись до *Галичини* як поняття наднаціонального⁵, не раз вдаючись до надмірної ідеалізації та часткової схематизації різнокультурної поліфонії своєї вітчизни, відомий австрійський письменник та етнолог Леопольд фон Захер-Мазох із захопленням зазначає в юдейській психоментальності регіону «орієнтальний характер, який не знає жодного минулого, жодного майбутнього, що живе тільки чуттєвою сучасністю, блискучий дух, отой дух Соломонової мудрости і талмудичної хитрости, яскрава барвіста фантазія»⁶.

При переході до характеристики місця і ролі Оренштайна у контексті міжнаціональних відносин доречно згадати, що історія життя названого видавця може з повним правом назватися втіленням історії відкриття нових віх юдаїзму – відкриття, яке стало результатом конфлікту поміж прагненням єврейства другої половини ХІХ ст. до асиміляції, з одного боку, і традиційними єврейськими ідеалами – з іншого. Адже, завдяки своєму особливому становищу в європейській культурі, аккультуровані євреї Модерної доби були *архетипами* саме того «внутрішнього чужого», «стороннього усередині». Класифікація П. Мендес-Флора (P. Mendes-Flohr) показує, що, з одного боку, вони стали «своїми» у культурі більшості, «більшими німцями, аніж самі німці», однак, з іншого боку, об'єктивні обставини, передусім соціальне відчуження, не дозволили їм остаточно забути про свою «іншість», не дали аккультурації остаточно перетворитися на асиміляцію, і, що головне, дозволили зберегти деяку відчуженість погляду на культуру і суспільство⁷.

Майбутній засновник і власник видавництва «Галицька накладня» і «Українська накладня», що мав справді блискучі комерційні задуми, Яків *Орештайн*⁸, як свідчать документальні джерела⁹, народився 25 лютого 1875 р. у Коломиї¹⁰ в сім'ї заможних коломиїських

євреїв – Саула Оренштайна і його шлюбної дружини Альти Марієм Оренштайн з дому Готліб – родини потомствених друкарів і книготорговців¹¹. За юдейським звичаєм, 28 лютого того ж року новонародженого було обрізано і дано ім'я Якуб (Яків)¹².

Для нас залишаються достеменно невідомими ті *чинники*, які спричинили еволюцію юного Оренштайна з єврейської політичної і соціальної свідомості до відчуття своєї русинської (української) ідентичності. Давні традиції родового підприємництва¹³ трансформувалися у його свідомості у відчуття особливого зв'язку майбутнього єврейського видавця і книготорговця з українською землею та симпатії до українського народу. Ці настанови вже тоді остаточно сформували етнополітичні та культурні орієнтації видавця, громадсько-політичного діяча та учасника українського патріотичного чину.

Досліджувана доба в Австро-Угорщині була часом розквіту ідей єврейської емансипації. Німецькі, австрійські та галицькі євреї все менше давали дітям традиційну релігійну освіту, і все частіше їхні діти виявлялися «німцями юдейського віровизнання»¹⁴. Сьогодні, на жаль, точно не відомо, де саме навчався майбутній видавець, і де вперше проявилися його національні уподобання.

Ретроспективне дослідження історії єврейської освіти в Галичині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. дозволить простежити роль і місце національного й етноконфесійного шкільництва у самовідтворенні єврейської общини та формуванні мотивацій особистості, обумовленості її загальножиттєвих постулатів.

У середині ХІХ ст. в Галичині основу системи освіти єврейської молоді становили хедери. Помітну роль відігравали і меламенти, подекуди – талмуд-тора. Інших типів приватних єврейських навчальних закладів не було. Навчанням дітей займалися меламенти або книжники, які поділялися, відповідно до об'єму викладання, на початкові (даркере-меламдім) і другорядних (ірбув'я-меламдім). Навчальні заклади, до яких ходили єврейські діти, називалися хедерами. Головним змістом навчання в цей час було вивчення Тори, єврейської богословської літератури. Для навчання сиріт і дітей з бідних єврейських сімей

створювалися талмуд-тори, які утримувалися на кошти єврейських громад і на пожертви заможних євреїв. Найвищу сходинку в системі єврейської освіти займали ешиботи¹⁵.

Поступово, з другої половини XIX ст. на зміну малоосвіченим меламедам почали приходити учителі, які мали ґрунтовну фахову підготовку; тісні хедери, в яких лише кілька десятків учнів вивчали єврейську релігійну літературу – замінили одно-, дво- і чотирикласні навчальні заклади, де вивчалися трактати Талмуда, збірники єврейського законодавства Khayeі Adam, практичний посібник з єврейського Закону Shulkhan Aruch, підрядковий переклад Талмуда Lekakh Tov, Галаха, вислови із Псалмів, а також Агада й Мішна¹⁶.

Незважаючи на те, що на території Австро-Угорщини склалася досить ефективна система державних шкіл, яка викликала певну недовіру серед місцевого єврейства¹⁷, число дітей в них з роками поступово збільшувалося¹⁸. Одночасно відбувалася диференціація за статевою ознакою, яка дозволяє глибше зрозуміти феномен єврейської освіти¹⁹. Зокрема, підрахунки Я. Тона (J. Thon)²⁰ показують, що у Галичині у 1890 р. (Оренштайнові виповнилося 15 років) було приблизно 230.000 дітей віком до 10 років та приблизно 180.000 віком від 10 до 20 років. Таким чином, щорічно кількість дітей шкільного віку складала приблизно 20.000 осіб. У 1890 р. кількість дітей шкільного віку складала приблизно 150.000, приблизно 25% хлопців та 40% дівчат шкільного віку відвідували школи (враховуючи, що у початковій школі було 6-8 класів). Згодом, через 10 років (якщо уявити, що у кількісних показниках вікових категорій не відбулося радикальних змін) до школи ходило вже 45% хлопців та 60% дівчат.

Завдяки останнім дослідженням М. Вальо²¹, можна стверджувати, що Оренштайн, можливо, починав освіту в Коломийській німецько-єврейській гімназії, а продовжував у Львівському чи Віденському університетах або у вищих навчальних торговельних закладах. Беручи до уваги таку гіпотезу, слід підкреслити, що у своїй сукупності єврейське населення все ж дотримувалося традиційного погляду на середню та вищу освіту, від якої прямо залежала кар'єра єврейських чоловіків і яка була необхідною в

елітарному соціально-економічному середовищі того часу²².

Привертає увагу те, що в досліджуваний період у заснованих 1891 р. навчальних закладах (школах і гімназіях) барона Гірша (Baron Hirsch) у шкільному 1907 р. навчалось приблизно 10.000 євреїв-хлопців, працював 191 учитель²³. Такі заклади освіти (один з яких діяв у Коломиї у зазначений нами час, і в ньому міг, безперечно, з огляду на свій соціальний статус, навчатися молодий Оренштайн) склалися з трьох підготовчих, чотирьох рабинських, одного спеціального педагогічного і одного спеціального рабинського класів. До шкіл такого типу приймалися єврейські діти усіх станів, не молодші 10 років. Загальний курс навчання був розрахований на чотири роки і відповідав чотирьом вищим класам гімназії. У школах барона Гірша викладалися арифметика, «єврейські предмети», латинська, французька і німецька мови, логіка, географія і статистика, загальна і австрійська історія, фізика, каліграфія, креслення і малювання. Усі предмети викладалися німецькою мовою.

Таким чином, на прикладі розвитку і функціонування єврейської системи освіти у Галичині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. простежується тенденція піднесення єврейського шкільництва як важливого чинника самовідтворення єврейських общин в умовах діаспори та політики віденського уряду.

Різниця між прихильниками хасидизму і Гаскалі була величезною. З одного боку, збідніла дрібна буржуазія, люмпен-пролетаріат, з іншого – молода, швидко зростаюча середня і велика буржуазія та пов'язана із нею інтелігенція. Хасиди вважали сучасну світську освіту загрозою своїм культурним і релігійним цінностям, тоді як маскіли саме у ній вбачали основну передумову для того, щоб рівноправно діяти серед християн і реалізовувати нові економічні можливості. Для більшості хасидів капіталізація економіки навпаки погіршила їх майновий стан²⁴.

Окрім стилю життя, що його єврей Оренштайнової доби поділяв з не євреями як громадянин, його життя складалося із певних соціальних відносин, які необхідно було підтримувати; культурних процесів, які потрібно плекати; діяльності, в якій треба брати участь; організацій, до яких треба належати; побутових обставин, до яких треба пристосовуватися; моральних і

соціальних стандартів, за якими необхідно жити як єврею. Все це складало елементи иншости. Видатний єврейський мислитель, творець реконструктивістського напрямку в юдаїзмі, Мордехай Менахем Каплан підкреслює, що «юдаїзм як иншість – це дещо більш ширше, аніж єврейська релігія. Він включає в себе таке сплетіння історії, літератури, мови, соціальної організації, суспільної думки, стандартів поведінки, соціальних і духовних ідеалів, естетичних цінностей, які у своїй сукупності складають цивілізацію. Під загрозою не тільки юдаїзм – релігія, але й юдаїзм – цивілізація»²⁵.

За усі 147 років правління Габсбургів євреї боролися за свої права. Спершу – за громадянське рівноправ'я, а після конституції 1867 р. – за суспільне визнання. Не менш важливою була нова внутрішньоєврейська дискусія про орієнтацію на конфесію чи національність²⁶. В залежності від особистого ставлення до громадянських і релігійних рухів, люди підтримували відкритість єврейської громади чи повну ізоляцію. У своїй «Психології східного єврея» Нахум Гольдман (Nachum Goldmann) зазначав, що «джерелом до пізнання властивої підстави психіки єврея з гетта є твердження, що тому євреєві є спільною свідомість приналежності до землі, на якій він замешкав. Кожна людина потребує до життя тієї свідомости, того почуття, у якому вкорінена; оточення, краю, землі, на якій живе та працює; (...) Того почуття, однак, східний єврей посідати навіть не може. Він є закритим від середовища, де йому випало жити, внутрішньо і психічно відокремлений. Раса, схильність, релігія і форми життя відрізняють його від народу, серед якого живе. Він має уважати і почуватися як особа, для якої лишень випадок примусив жити у тому, а не іншому середовищі. Глибока постать Агасфера – то власне символізує трагедію єврея»²⁷.

Упродовж XIX століття, особливо другої його половини, філологічно-лексикографічна революція й піднесення внутрішньо-європейських національних рухів, самих по собі продуктів не лише капіталізму, але й елефантіаду династичних держав, творили все більші культурні, а отже й політичні проблеми. Радикальний злам революцій 1848 р., боротьба між федералізмом і централізацією, зрештою, крах лібералізму та становлення національно-орієнтованої інтелігенції народів Габсбурзької монархії спричинили й

політизацію партійно-політичного спектру галицького єврейства.

Багатоманітність соціальних інтересів зумовлювало виникнення в Галичині різних національних рухів та політичних партій кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Діячі цих організацій були носіями погано взаємопов'язаних одна з одною політичних культур, мали різну соціально-економічну основу і різноманітний політичний досвід. Сучасники згадували, що «Політично єврейський елемент був важливою підпорою австрійського уряду. Звичайний єврей ще й зараз, подібно до селянина, налаштований до цісаря, натомість єврей освічений, який гордо називав себе німцем і кокетував з німецькими ідеалами, тепер так само кокетує з ідеями польськими»²⁸. Це стає зрозумілим, коли взяти до уваги, що шляхом виборчого права забезпечувалася певна перевага у державних інституціях представників найбільш заможних соціальних прошарків, зокрема поляків і євреїв. Модернізуючи політичний устрій і культурно-освітню систему, офіційний Відень сподівався виховати лояльних підданих та консолідувати державу на підставі німецькомовної «європеїзованої» культури (ще на початку 1840-х рр. державною мовою Австро-Угорщини була латина), спільної для усіх частин дуалістичної імперії. Така політика спершу мала деякий успіх, але з підвищенням освітнього рівня та зростанням відцентрових тенденцій, стала причиною появи національно налаштованої інтелігенції і поширення модерних політичних ідей, котрі, в підсумку, послаблювали австрійський централізм.

Початком національно-єврейського руху стало заснування у 1883 р. львівського товариства «Мікра Кодеш» (з 1889 р. – «Ціон»). Згодом, у всіх більших містах Галичини були створені схожі товариства: в 1887 р. «Шохре Тошіа» у Стрию, «Га-іврит» у Дрогобичі, Станіславі, Тарнові й Коломиї²⁹. Усі ці організації боролися, з одного боку, за те, щоби вже наполовину асимільована молодь знову повернулася до єврейської історії та єврейської мови, з іншого – за просвіту найбільш ортодоксальних представників єврейства. Позбавлені батьківщини і державности майже дві тисячі років, на відміну від поляків і українців, євреї не мали державницьких устремлінь на цій території, а для релігійної традиції та сіоністичної ідеї критерій «територія» досягав рівня універсального ідеалу. Для єврейського почуття ідентичности

батьківщина й державність були не те, щоб неважливі – просто більше символи, аніж живі спогади³⁰.

Галицькі сіоністи не ставили виразних політичних завдань; їх головною метою була боротьба за збереження єврейської національної ідентичності, а ідеалом – утворення єврейської держави в Палестині чи Уганді³¹. Виникали й інші національні єврейські партії, такі як «Єврейська демократична партія» (1900) і «Єврейська народна партія» (1902), які не мали сіоністичної орієнтації³².

Другим значним національним єврейським політичним рухом, поряд із «Єврейською національною партією Галичини», був соціал-демократичний. Зокрема, у 1891 р. у Львові був заснований робітничий союз «Яд Хазака», у 1896 р. – «Брідерলেখкайт» у Кракові, Перемишлі і Станіславові. Ці союзи вважали себе частинами «Галицької соціал-демократичної партії»³³. Політичну співпрацю з поляками пропагувала створена в 1882 р. організація «Агудат ахім» («Союз братів»). Її метою була не зміна єврейських традицій і культури, а їх включення в національну самобутню польську спільноту³⁴.

Загалом, не дивлячись на формальну рівноправність усіх національностей регіону, національні меншини (особливо, євреї та німці) домінували у політичному, економічному і культурному житті західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії³⁵. Більшість галицьких євреїв не асимілювалася з довколишнім неєврейським середовищем. Це правило не поширювалося, однак, на єврейську верхівку, яка, значною мірою, сприймала німецьку, а згодом – і польську мови. Пік польської асиміляції припав на 1880-ті рр. Згідно з переписом 1900 р. кожен зі ста євреїв своєю розмовною мовою називав німецьку (17.6%), польську (76.6%), українську (русинську) (5.0%), інші (1.3%)³⁶. Це, зокрема, свідчить, що освічені євреї, а особливо ті, хто відігравав домінуючу роль у політиці, схилилися у бік польської, а не української культури³⁷, польських політичних пріоритетів³⁸.

Початок ХХ століття – дивна доба в житті східноєвропейського єврейства. Поміж 1881 і 1914 роками зі Східної Європи емігрувало приблизно три мільйони євреїв (особливо цей потік посилювався після погромів 1904-1905 рр. у Росії). Дві третини емігрантів

прямували до Сполучених Штатів; решта опинилася в Канаді, Аргентині, Південній Африці, Англії й зовсім невелика частина – у Палестині. Паралельно з еміграцією йшла асиміляція: молодь шукала нові шляхи і знаходила їх на ниві чужих культур³⁹. Давні єврейські громади розмивалися одночасно із середини та ззовні. Криза економіки та побуту, дезінтеграція традиційної культури – усе це настільки очевидне, що ламентачії на цю тему вже стали загально прийнятними.

Культура європейського єврейства того часу була своєрідним «айсбергом», у якому поміж європейськими рисами було заховано єврейські цінності і ментальність. У культурній діяльності засимільованих євреїв на ниві європейської цивілізації чітко простежувалися дві взаємопов'язані тенденції, закорінені у духовних джерелах юдаїзму – виправлення та відтворювання світу⁴⁰.

З-поміж тенденцій, які євреї впровадили до Європи у числі компонентів свого релігійного світогляду⁴¹ – закони вільної конкуренції, вільної торгової діяльності та економічної раціональності – стали основними у капіталістичній економіці. Таким чином, саме релігія безумовно виступає у євреїв фактором соціальної та економічної інтеграції. Юдаїзм найбільше з усіх релігій історично сприяв бурхливому розвитку економічної активності у своїх adeptів⁴².

Співвідношення економіки і політики євреїв і неєвреїв у Галичині поч. ХХ ст. є ключовим у розумінні характеру суспільного ладу, визначальним щодо наслідків економічної та політичної діяльності. Адже позиції в економіці окреслювалися тим, що в аграрному секторі, серед постійно зростаючої земельної власності, матеріально переважали єврейські орендарі та польські поміщики⁴³, а тому соціально-економічний, культурний та духовний розвиток, наприклад, українців і німців Галичини, відбувався в рамках національних самоврядних громад⁴⁴. Побутувала думка про те, що «тип жидівський пересічно сильніший у боротьбі за існування, але морально стоїть нижче від не жидівського, має більше бистроти та витривалості, але також більше зарозумілості, амбіції та безсовісності»⁴⁵.

Як у абсолютному, так і відсотковому відношенні, на поч. ХХ ст. євреї переважали у промисловості над українським населенням. У 1901 р. із 641.729 галичан, зайнятих у промисловому виробництві, 232.917 осіб

складали євреї та 69.893 українців. Якщо у відсотковому відношенні до загальної кількості населення Галичини євреїв було 11.1%, то у промисловості їх частка складала 36.3%, тоді як українці складали 42.1% усього населення і займали у промисловому секторі 10.9%⁴⁶. У 1900 р. у торгово-посередницькій діяльності брало участь 34.5% єврейського населення регіону⁴⁷, але в основному йшлося про дуже дрібну торгівлю. Заробіток більшості торговців складав 3-5 гульденів^{48*} у день, що забезпечувало мінімальний прожиток⁴⁹.

Загалом, вплив релігійних цінностей на економічну поведінку галицького єврейства полягав у формуванні уявлень про трудову діяльність в цілому та цінність конкретних професій зокрема; складалися уявлення про *власність, багатство, бідність*; стримувався або стимулювався розвиток індивідуалізму, практицизму та релігійного мислення. Релігійний вплив на економічну поведінку євреїв Галичини часто обумовлювалися не тільки вимогами догматів, але й самі формувалися під впливом об'єктивних факторів довколишнього середовища – географічних, політичних, економічних.

Торгівля і підприємництво – найбільш зручні і мобільні форми економічного життя євреїв – залишалися традиційними, і поодинокими «моделями виживання» євреїв в умовах соціально-правового відокремлення. Значного економічного звучання в досліджуваний період набували єврейські видавці та окремі видавництва. Останні, покликані до підготовки та видання різноманітних видів друкованої продукції⁵⁰, ставали потужним фактором міжетнічних контактів та просвіти різних прошарків галицького суспільства. Хоча книжковий ринок тогочасної Галичини і був перевершений ринками інших товарів, його стратегічна роль у поширенні ідей політичного, ідеологічного, національного і культурного характеру залишалась надзвичайно важливою для розвитку етнонаціональних відносин. Саме тому книга ставала виразним *самодостатнім об'єктом*, що ідентично репродукувався у великих масштабах.

Уявлення про роль книги у єврейському мисленні виходять далеко за рамки звичного європейського. Івритська книга – *Сефер* – первинно не сприймалася поза релігійно-філософським контекстом. Сефер не може бути пасивним матеріальним об'єктом. Невіддільно пов'язана з людиною, вона розгортається у часі і просторі. Найяскравіший опис книги як

всесвітньої та надсвітової реальності дає хасидський цадик XIX ст. Цадок га-Коген з Любліна: «Передано мені, що всесвіт – це Книга, створена Творцем Благословенним і що Тора – це коментар, який він створив і вигадав до цієї книги й який містить істину. Тора – це образи ідеальних літер, що оформилися і перетворилися у форми літер писемних, на відміну від всесвіту, що володіє лише зовнішніми ознаками; за посередництвом Тори можна розпізнати усі натяки на первинну думку Творця, яка міститься у зовнішніх ознаках творіння. Однак, також і уся сукупність творінь творить цілу книгу, в якій опечатані букви Його ідеї»⁵¹.

У певному сенсі друкована книга ставала першим, у сучасному розмінні, масово виготовленим промисловим товаром. Надзвичайно важливо, що відповідні шрифти для видання книжкових та періодичних видань українською мовою мали єврейські провінційні друкарні: А. Міллера-сина у Стрию (1887-1893), Ф. Веста у Бродах (1894), В. Цеперканделя у Золочеві (1913), І. Айхельбергера у Львові (1910-1923), В. Бравнера у Коломиї (1905-1923)⁵². Проте, що очевидно, – такі видання були дуже своєрідним доповненням до загальних обсягів виробництва і не складали основної сфери поліграфічної діяльності.

Винятком із загального контексту стало видавниче підприємство Оренштайна, відкрите, як вважають, у 1903 р., спочатку без власної поліграфічної бази⁵³. Як засвідчують документальні джерела, насамперед епістолярна спадщина⁵⁴, визначальним у діяльності Оренштайна як видавця української книжки було те, що, будучи освіченою людиною, добре обізнаною із світовою та українською літературою, а також з галицьким літературним і культурним середовищем, він на початку цієї діяльності орієнтувався на співпрацю з цим середовищем⁵⁵.

Для надання своєму видавництву високого рангу і залучення широких читацьких кіл молодий Оренштайн тривалий час співпрацював і перебував у тісних взаєминах з О. Барвінським, А. Крушельницьким, Б. Лепким, В. Сімовичем та ін.⁵⁶.

Певні видавничі засади видавець проголосив у післямові до першого видання – праці Б. Лепкого «Начерк історії української літератури (до нападу татар)», помістивши у ньому звернення «Від видавництва». У ньому повідомлялося про намір

видавати «Загальну бібліотеку», ідея якої визріла «в кружку тутешніх українців, щирих прихильників рідної культури, а честь реалізації цієї ідеї випала на долю «Галицької накладні». Вона не щадитиме ні грошей, ані труда, щоб дати широким верствам добрі, а дешеві книжки з всіляких областей літератури і знань», з тим, щоб «викликати серед них охоту дальшого невпинного поступу»⁵⁷. Зосібна, цей невеличкий фрагмент генези «Загальної бібліотеки» характерно вказує на особливості альтернативних джерел культурного «відчуження», завдяки яким «иншість» засимільованого єврейського інтелектуала зберігалася навіть за відсутності соціального відчуження⁵⁸.

Згадавши про початкові труднощі у цій справі, коли «не одно треба було починати з самих основ, прорубуючи основу та борикаючись з усілякими перепонами», видавництво Оренштайна запевняло, що «в міру того, як ростиме круг його читачів та прихильників, уступить не одно з його надостач і підніметься його вартість»⁵⁹. Закінчувалося звернення проханням про всебічну підтримку діяльності видавництва і закликом до співпраці⁶⁰.

Модель опису європейського засимільованого освіченого єврея, запропонована П. Мендес-Флором⁶¹ показує, що єврейський інтелектуал знаходив витоки своєї «иншости» не в соціальному відчуженні (про що йшлося вище), а в альтернативному культурному світі (зосібна християнському), з його іншими когнітивними і ціннісно-нормативними установками. Оренштайнові інтелектуальні і комерційні задуми, задекларовані й реалізовані у «Загальній бібліотеці», показують його насамперед як особистість, яка постійно артикулювала і впроваджувала мовою високої культури та інтелектуальних традицій свого суспільства ціннісно-нормативне інакодумство.

Зрозуміло, що молодий двадцятивосьмирічний видавець пропонував більший ступінь однорідності панівної культури (німецької та польської) (того, що дослідники називають «когнітивним універсумом»), спільної для усіх її «своїх» (засимільованих євреїв), і не передбачав можливості співіснування деяких альтернативних, конкурентних і взаємопов'язаних культурних світів усередині одного співтовариства, що сприяло б творенню «внутрішньо-інакових» диспозицій, «сторонніх усередині» точок зору. Іншими словами, не лише соціальне середовище досліджуваної

доби, але й певний тип багатокультурності Галичини міг створити умови для позицій *Оренштайна-інтелектуала*⁶².

Плідною була співпраця «Галицької накладні» з літературною і науковою громадськістю, яка загалом прихильно відгукнулася на задум єврейського видавця друкувати українські книжки: «Першою умовою поставлено, щоби друковані твори мали справжню вартість, щоби видання, зокрема старіших літературних творів, були, по-можливості, коментовані. Низька ціна, яка призначена на поодинокі числа, повинна відкрити новим виданням шлях в найширші кола, створити масовий консум, так як лише тоді видавництво зможе розвиватися. Якщо б більше такі речі стали популярними, то воно зможе дати нашому [українському] культурному розвитку найкращі послуги. Ймовірно, це залежатиме не лишень від вибору і опрацювання книжок й від енергії видавця щодо їх поширення, а й від того, наскільки наша суспільність [Галичини] зацікавиться видавництвом і захоче його підтримувати»⁶³. Усього до 1915 р., за підрахунками М. Вальо⁶⁴, вийшло майже 120 творів «Загальної бібліотеки», якими «Галицька накладня» несла освіту і знання в найширші верстви населення.

Як свідчать архівні матеріали, Оренштайнове видавництво, побіч основних обсягів виробництва, до 1916 р. надрукувало численні серії поштових карток із видами Коломиї (загальний тираж – 100.000 шт.), Городенки (30.000), Снятина (12.000), Заліщик (20.000), Косова (8.000), Жаб'є (6.000), Яблонова (3.000), Гвіздця (3.000), Делятина (12.000), Надвірної (8.000), Космача (5.000), Пістиня (3.000), Печеніжина (1.000), Заболотова (3.000), Яремча (15.000), Ворохти (8.000)⁶⁵. З-поміж інших друків – «Картки воєнні» (20.000+1.000), «Картки ріжні» (5.000), «Карпати» (60.000), «Типи народів» (80.000), «На Рождество Христове» (одноколірних – 10.000, кольорових – 10.000), «На Великдень» (відповідно – 8.000 та 8.000), «Українських історичних» (150.000), «Червоного Хреста» (18.000)⁶⁶.

Рік 1914, безсумнівно, став пробним каменем для Оренштайнового підприємства, адже в роки Першої світової війни Галичина стала найбільшим полігоном воєнних дій між Австрією і Росією. Внаслідок військових операцій 1914-1918 рр. звичний уклад громадського, економічного і культурного життя населення регіону було перервано. Війна зруйнувала

традиційний спосіб життя єврейства⁶⁷, підсиливши в ньому як асиміляційні процеси, так і національні рухи.

Австрійська влада уміло використовувала настрої єврейського населення і не шкодувала коштів і засобів для антиросійської пропаганди, складовою якої було висвітлення безправного становища євреїв, зокрема у Росії. Підкреслимо, що війна з Росією сприймалася єврейською інтелігенцією Галичини як боротьба цивілізованої країни з «азіатським деспотизмом», «країною погромів»⁶⁸. Про це промовисто свідчить текст відозви Єврейської національної партії Буковини, яка поширювалася восени 1914 р. в Галичині: «(...) ненависні Москалі оголосили нашій дорогій вітчизні війну. Ми, австрійські євреї, які користуються під скіпетром великодушного і справедливого цісаря усіма громадянськими політичними правами та свободою, натхненно вирушаємо на війну з метою боронити нашу дорогу вітчизну (...) В цій боротьбі й ми, євреї, боремося за плоди тисячолітньої культурної праці, в якій наші батьки на Заході та Півдні Європи старанно приймали участь, і ми, євреї, боремося із азійським деспотизмом, поневоленням народів (...)»⁶⁹.

Вступ російських військ на територію Галичини⁷⁰ супроводжувався численними пограбуваннями і погромами, знущаннями та убивствами цивільного єврейського населення. Зі спогадів С. Ан-ського відомо, що «пограбуванням було піддано усі міста після захоплення їх росіянами. Козаки грабували усе (...), але так як грабункам піддавалися більше усього крамниці, то фактичного постраждали, головним чином, євреї»⁷¹. Було сплюндровано, пограбовано та знищено сотні синагог та єврейських молитовних домів. Десятки тисяч галицьких євреїв рятувалися від наступаючих російських військ втечами у центральні та західні регіони Австро-Угорщини. Лише до Відня під час Першої світової війни прибуло 36.000 євреїв-біженців з Галичини і Буковини.

Сучасники писали про Галичину, окуповану російськими військами: «З міст утікали усі більш-менш заможні та інтелігентні люди. Залишилась біднота, яка живе з дня на день, переважно помираючи з голоду»⁷². Згідно із розпорядженням верховного головнокомандувача російської армії, «найбільш заможних та посідаючих суспільні чи інші посади євреїв (...) брали в заручники і утримували під вартою, як злочинців». Євреї-заручники трактувалися окупаційними властями як «відповідальні за усі

насильства над цивільним населенням за намовою євреїв»⁷³.

Відповідно до розпорядження верховного головнокомандувача російської армії Великого князя Ніколая Ніколайовича та головнокомандувача Південно-Західним фронтом генерала Н.І. Іванова, євреям заборонялося в'їзд та виїзд з Галичини і вільне пересування у межах усієї території. На початку 1915 р. згідно із наказом верховного головнокомандувача російською армією розпочалися масові висилки євреїв з Галичини. Насильній висилці підлягало усе єврейське населення, яке проживало в різних містах та містечках регіону: від немовлят до старців. Євреям-виселенцям не надавали ані грошей на переселення, ні транспорту, і часто їх гнали пішки з одного населеного пункту в інший. Нерідко галицьких євреїв переселяли декілька разів, отож системи чи логіки в цих переміщеннях не існувало⁷⁴. Командування російською армією також досить часто звинувачувало євреїв у шпигунстві на користь ворога, скупці хліба, спекуляції продуктами першої необхідності та в інших ворожих діях⁷⁵.

Початок у 1914 р. Першої світової війни, якою дійсно відкривається трагічне ХХ ст., і трагедія євреїв перервала діяльність Оренштайна як видавця⁷⁶. Однак, національно-культурні проблеми не перестають хвилювати підприємця. Навпаки, саме під час війни вони набувають для нього особливої гостроти.

Неопубліковані архівні документи свідчать, що з метою наведення порядку у справах місцевої єврейської общини, 26 квітня 1917 р. Оренштайн (як голова) та Ізмаїл Ціманд (як заступник) звернулися до начальника Коломийського повіту з проханням дозволити вибори управи єврейської общини і взяти під охорону усі справи, що стосуються місцевої громади⁷⁷. Комітет виборців складався із Оренштайна (голова), Ціманда (заступник); Йосифа Тернера, Менделя Ротштейна, Ляйбніца Горовіца, Ізидора Гінзберга, Генріка Кестена (члени комітету). Підписаний комітет просив російську окупаційну владу «прийняти вищезазначене до відома і за дозволом провести згадані вибори і у справах, що стосуються ізраїльської общини звертатися до вищезгаданого комітету (...) в будинку Управи ізраїльської общини при вул. Шпитальній (тепер – вул. Романа Шухевича, 78)»⁷⁸. Оренштайн взяв активну участь у виборчій кампанії до єврейської общини, хоч йому так і не судилося стати її головою й переконати

російську окупаційну владу про припинення репресій щодо цивільного єврейського населення⁷⁹.

Невдовзі, на знак протесту проти несправедливої політики тимчасової влади, 12 липня 1917 р. Оренштайн, «власник накладової книгарні і типографії», у листі до Тимчасової російської управи в Петрограді повідомив, що «дня 24 лютого 1917 [р.] вніс я просьби до В. П. Міністра Внутренних справ і до П. Міністра заграничних справ, через американського посла, в котрих я доніс про шкоди і знищення, які заподіяла мені російська армія і російська управа і просив о розсліджене. Дня 14 марта вніс я нову просьбу в тій самій справі до нової революційної Управи Росії. Між тим вернув я до своєї вітчизни [і] при допомозі нотаря перевів точний спис моїх шкід і позволю собі ось тим предложити точний виказ шкід. Після спису інвентаря з дня 30 червня 1916 [р.] коли руські війська увійшли до Коломиї, вартість мінімальна товарів в моїх складах виносила 401.162 р[у]б[лів]^{80*}. Стан товарів в день мого повороту з Росії виносив 80.031 рб.⁸¹. Недобір – 321.131 рб. Дальші вломаня і напади з днів 3 мая 1917 [р.] виносять шкоди 3.103 рб. Крім того через неправне арештоване і вислане мене до Росії поніс я шкоди в сумі 8.000 рб. Загальний недобір – 332.234 рб. Сі всі шкоди нанесла мені 8 і 9 руска армія⁸² а іменно через рабунок і реквізиції⁸³. Ті шкоди зголосив я рівнож обласному комісареві для Галичини і Буковини. Подрібний спис шкоди доручаю до поданя і прошу о зворот понесення страт»⁸⁴.

Згідно з Оренштайновими підрахунками, 30 червня 1916 р. на складах видавництва «Галицька накладня» було товарів на загальну суму 401.162 російських рублів, у тому числі – в книгарні на пл. Ринок, 7 (тепер – пл. Відродження) на суму 184.330 руб., в головному магазині на вул. Архикнязя Рудольфа, 9 – 101.727 руб., в магазині бічному «А» – 4.500 руб., в магазині бічному «Б» (мається на увазі відома коломийська променада А – Б, теперішні вул. Театральна і пл. Відродження) – 3.000 руб., магазині «навпроти гімназії» – 19.890 рб., у палітурні Рота – 22.910 руб., у палітурні Файнштайна – 2.365 руб.⁸⁵

Окрім того, вартість «уряджень з друкарні» становила 41.200 руб, коритар (папірня) – 2.740 руб., помешкання видавця – 12.300 руб., окремі речі з головної крамниці – 6.200 руб. Надзвичайно цікаво, що видавець декларує з-поміж речей особистого помешкання: «меблі (вартість – 2.000 рб), мальоване (200), підлоги (1.200), печі (600),

лямпи (100), запаси живности (500), конфітюри і соки (300), вина (400), біля [білизна] (1.000), убрання [одяг] (1.500), начиння і шкла [посуд] (300), предмети із золота і срібла (2.000), черевики і кальоші (300), урядження кухонні (200), постіль для слуг і ліжка (150), дерево (150), 36 дверей і вікон (1.500)»⁸⁶. Свідками цієї інвентаризації зазначено Еліяша Ціманда і Самуеля Товба, нотарем – коломийського урядника Йосифа Капко⁸⁷.

Останній зазначав, що «на жаданя особисто мені знаного пана Якова Оренштайна, книгаря і властителя реальности в Коломиї замешкалого, удав ся я до его торговлі з книжками і папером в Ринку, 7 і его друкарні, магазинів і помешканя при ул. Архикнязя Рудольфа в Коломиї (тепер – вул. Василя Стуса, 2, кафе-бар «Сакура» – частина уцілілого будинку і друкарні Оренштайна, які належали до території одного з трьох коломийських гетто) находячих ся і в цілі ствердження, що в тих локалях в дня 22 цвѣтня 1917 року находило ся, знайшов я там предметом в залученім тут, невіддільну часть сего протоколу становлячим інвентари, вчислені»⁸⁸.

Вищезазначений інвентар товарів і предметів, станом на 22 квітня 1917 р., які були у книгарні, магазинах, друкарні і помешканні Оренштайна, засвідчує нерухоме майно видавця загальною сумою 80.031 руб., у тому числі: в книгарні на пл. Ринок, 7 на суму 39.223 руб, головному магазину на вул. Архикнязя Рудольфа, 9 – 25.308 руб., друкарні – 14.500, помешканні⁸⁹ – 1.000 руб.⁹⁰ З-поміж технічного устаткування друкарні зазначається, між іншими, «одна машина друкарська велика з причини браку ріжних позабираних від неї приладів тепер не до ужиття (вартости – 1.200 рб), друга машина друкарська з причини браку тареля тепер не до ужиття (300), складання з черенками ізза ріжних браків не до ужиття (12.000), одна стереотипія можлива до ужиття (300), великі полиці на склад черенок, перед тим зовсім повні, тепер з причини забраня всіх більших і малих черенок руських [українських] (300), 1 мотор демонтований з причини браку декотрих позабираних пасів і приладів тепер не до ужиття (400)»⁹¹.

Йосиф Капко 3 травня 1917 р. стверджував, що «Найшов я задній єї части в мурі припираючим від західної сторони до коритаря, вибиту величезну діру, через котру вдерли ся якісь злочинці до сеї торговлі і перешукавши єї, порозкидали по землі більшу часть товарів, з котрих по упорядкованю ствердив я брак

предметів (...) в залученім (...) інвентарі. Брак предметів був в той спосіб стверджений, що порівняно інвентар товарів тої торгівлі, споряджений через підписаного (...) нотаря. (...) Причім жадає пан Яков Оренштайн занотованя того, що, отвираючи рано торгівлю, запримітив, входячи, що якісь російські солдати утікали висше згаденою дірою в мурі»⁹².

З-поміж товарів, пограбованих в ніч проти 3 травня 1917 р. у книгарні на пл. Ринок, 7, Оренштайн і Капко стверджували відсутність, зокрема, серій видів міста Коломиї (6.000 шт.), Городенки (2.000), Яблонува (1.000), Делятина (2.000), Яремча (4.000), «Карток воєнних» (2.000), видів серії «Карпати» (8.000), карток «Типи» (7.000), карток «3 історії України» (11.000); накладу польських книжок власного видання (вартістю 200 руб.), «польських книжок до моленя» (20 руб.), українських книжок власного видання (35 руб.) тощо, загальною вартістю 3.103.50 руб.⁹³

Однак, незважаючи на такі несприятливі умови, слід підкреслити, що воєнні події⁹⁴, матеріальні втрати не пригасили відданости Оренштайна справам розвитку української культури та ідеї українського національного відродження. В листі до станіславівського воєводи у грудні 1924 р. видавець зазначав, що «коли пізніше впав царський уряд [у Росії], а Україна оголосила самостійність⁹⁵, у порозумінні з президентом [Володимиром] Винниченком⁹⁶, а згодом, отаманом [Симоном] Петлюрою⁹⁷, заклав я у Києві велику книгарню української наукової літератури. (...) Коли більшовики прогнали [Симона] Петлюру з Києва⁹⁸, [вони] знищили ціле моє накладове підприємство разом із запасами книжок»⁹⁹.

Про налагодження комерційних зв'язків з урядом УНР, як зазначає М. Вальо, Оренштайн повідомляв у червні 1918 р. відомого науковця і громадського діяча Олександра Барвінського¹⁰⁰. Видавець підкреслював, що його приймали на найвищому урядовому рівні, узгіднили запропоновану ним програму українських видань, серед яких були ґрунтовні праці з історії, літератури і мистецтва України¹⁰¹.

Встановлення 29 квітня 1918 р. влади Гетьмана Павла Скоропадського (зміщено 14 грудня 1918 р.) злагіднило долю Оренштайна¹⁰². Режим Гетьманату зіткнувся зі значною кадровою проблемою при призначенні на

ключові пости в адміністрації та дипломатичному корпусі. Вакантною була посада представника Міністерства освіти, яку посів Оренштайн, як знаний громадсько-культурний діяч і з причини його доброго знання національних потреб українців, та, безсумнівно, лояльності до нового уряду¹⁰³.

Надзвичайно рідкісний і важливий документ до історії співпраці видавця з гетьманським урядом – «Посвідчення» МЗС Української Держави від 28 листопада 1918 р., в якому, між іншим, зазначено: «Міністерство Закордонних Справ Української Держави сим свідчить, що власник цього п. Яків Оренштайн, командирований Міністерством Освіти, має право вільного переїзду з Києва до Галичини, Німеччини і Швейцарії, і повороту назад. Просимо всі влади не чинити йому ніяких перешкод, а помагати в разі потреби»¹⁰⁴.

Для всебічного з'ясування діяльності видавця необхідно використати й більш пізніші свідчення опосередкованого характеру. З протоколу допиту Оренштайна польською окупаційною владою від 28 червня 1920 р., відомо зокрема, що ще у 1917 р. видавець виїжджав до Німеччини, де займався виданням (за домовленістю з українським урядом у Києві) українських книжок¹⁰⁵ (творів Т. Шевченка, іншої художньої літератури, шкільних підручників). Оренштайн підкреслював, що у громадському житті Наддніпрянської України жодної участі не брав, адже «з тогочасним урядом українським не міг погодитися – на кожному кроці висловлював своє незадоволення з [дій] уряду»¹⁰⁶.

Це, у свою чергу, свідчить про те, що архівні документи дають змогу говорити про деяку «двовимірність» видавничого проекту Оренштайна на Наддніпрянщині у 1917-1920 рр. (спочатку з урядом УЦР, згодом – Гетьманатом Скоропадського, і в кінцевому підсумку – Директорією УНР) як такого, що був реалізований лише частково. Наприкінці травня 1920 року видавець отримав телеграму повноважного Представництва українського уряду у Німеччині про відправку до Києва п'яти вагонів готової друкованої продукції українською мовою¹⁰⁷. Драгоман українського посольства у Берліні Владислав Хонівка 18 травня 1920 р. повідомляв: «На наказ пана Головного Отамана¹⁰⁸ всі друковані за кордоном [напис олівцем «з Вашою допомогою»] українські книжки мусять бути готові для транспорту на Україну. Через

тиждень виїде уповноважений Міністра народної освіти за кордон. 356. Михайлів»¹⁰⁹. Вже у червні того ж року Оренштайн згадував, що «через зміну на фронті, книжки не міг доставити до Києва, а [повинен був] користати з побуту у ближчій Східній Галичині (...) [очікуючи] подальших вказівок від українського уряду з Кам'янця-Подільського¹¹⁰. Книжки, призначені для Києва, знаходяться у Ляйпцігу і Відні (...)»¹¹¹. Не маючи вже надій на поліпшення ситуації в Україні, бачачи, як сліпо і фатально українська громадськість і далі йде за примітивними та демагогічними лозунгами соціалістів, які через повне невідчуття і нерозуміння історичної реальності та історичних законів ведуть націю до загибелі, Оренштайн покидає Наддніпрянщину.

Серед контекстів нашої теми й те, що розпад Габсбурзької монархії і державотворчі процеси поневолених нею народів дали поштовх для активізації східногалицького єврейства. Для євреїв, що населяли Галичину¹¹², після Першої світової війни основоположною проблемою стало визначення своєї позиції щодо нових державних утворень, одночасне існування яких на цій території було неможливе¹¹³.

З початком Листопадової національно-демократичної революції 1918 р. перед євреями постала проблема визначення своєї позиції у зростаючому українсько-польському протиборстві. Уже 1 листопада представники усіх єврейських національних партій та кагалу утворили «Єврейський комітет громадської безпеки», який у своїх перших і наступних постановах схилив євреїв до нейтралітету¹¹⁴. Фундамент українсько-єврейського порозуміння був закладений УНРадою 19 жовтня 1918 р. Проголошуючи створення суверенної Української Держави, вона заявила про визнання євреїв окремою нацією і права національних меншин на національно-культурну автономію та їхнє представництво у майбутньому уряді¹¹⁵. При цьому УНРада відмовилась від дискримінаційної політики вирізняти євреїв лише за віросповіданням, визнала їх за націю, надала право утворювати Єврейські (Жидівські) Національні Ради (ЄНРади)¹¹⁶.

Активна участь євреїв у будівництві ЗУНР, збройна боротьба на боці галицьких українців проти агресії Польщі («Жидівський курінь», «Курінь помсти») були пропозиціями однієї з центристських партій¹¹⁷. Цього, однак, не сприймала консервативна більшість політичного проводу ЄНРад (у Тернополі, Перемишлі,

Підгайцях, Чорткові, Гусятині, Копичинцях, Станіславові). Львівський єврейський комітет 14 листопада 1918 р. повідомляв: « (...) у Львові від 1 падолиста тривають криваві боротьби поміж польськими і українськими військами. Сотки жертв поміж невинним цивільним населенем. Цілі частини міста в обсягу стрілів видані на поталу голоду. Жиди проголошують у Львові, у цілій Галичині найгостріший неутралітет. Проте Поляки рекрутують в частинах міста, занятих через них, жидівських муштин насильно до боротьби проти Українців (...)»¹¹⁸.

Незадоволення українських діячів викликала зайнята євреями позиція нейтральності та відхід від активної розбудови ЗУНР, а тому загострення ситуації вимагало від української влади створення дієвих полінаціональних структур¹¹⁹. Створена у грудні 1918 р. Коломийська Прибічна рада¹²⁰, до складу якої увійшли представники українського, польського, німецького і єврейського народів, словами д-ра Гельбарта заявила: «Жидівські делегати будуть брати участь у нарадах Прибічної Ради і доложуть своїх сил для добра міста (...) Підносимо, однак, з натиском, що всякі міські справи будемо розглядати об'єктивно, без партійності для одної або другої народности, причім будемо стерегти інтереси Жидівського народу»¹²¹. Розбіжність партійних ідеологій відображала відсутність єдності усередині коломийської єврейської общини. Сучасники зазначали: «Акцентуємо ще раз святочно нашу абсолютну неутральність в квестиях дотикаючих польський та український народ і хочемо лиш на підставі права самовизначення народів зноситися з іншими народами як рівні з рівними і як такі бути також ними трактовані»¹²².

Що стосується безпосередньо ставлення Оренштайна до західноукраїнської держави, як, до речі, і до української справи зокрема, то проявлялось воно переважно у формі співпраці з місцевими органами управління та окремими державними структурами ЗУНР і навіть участі в них¹²³. Опосередковані документи поліційного характеру зазначають, що «Відразу ж після падіння Австрії Оренштайн прилучився до головних діячів самопроголошених українських урядів і розпочав вже у листопаді місяці року 1918 свою антидержавну діяльність через відступлення своєї друкарні на користь української Окружної Військової Команди, в якій видавалися різні антиурядові часописи і брошури¹²⁴. Останні поширював серед населення українського, жидівського і

німецького, допомагаючи у той спосіб підбуренню українського народу проти [Польської] Держави і Народу Польського»¹²⁵.

Матеріали польської державної поліції 1920-х рр. містять численні повідомлення про тісну співпрацю Оренштайна з українськими суспільними діячами ЗУНР на Покутті. Так, з поінформованих джерел (зокрема, таємної поліції) відомо, що «Оренштайн був на сталих послугах Головного Команданта українського Теодора Примака¹²⁶ через його ад'ютанта, заповзятого ворога польського народу д-ра [Володимира] Бемка¹²⁷, в Коломиї. З першим виїжджав на зібрання та згромадження антиурядові, що відбувалися в довколишніх повітах, а також до Станіслава і Тернополя, а звідти – до Києва, на Україні»¹²⁸.

Поглиблення збройної боротьби між українцями і поляками у Галичині практично призвело до пізніших звинувачень української сторони у фізичних знущаннях над інтернованими та військовополоненими поляками. Черговою спробою звинуватити євреїв у допомозі органам влади та військовим ЗУНР стали показові судові процеси. Так, зокрема, польські органи поліції стверджували, що «немало прислужився Оренштайн до інтернування Поляків на Козачеві¹²⁹, з яких сотні загинули на голодовий тиф¹³⁰ з яких так не одного в'язня живцем було поховано. Знущання над інтернованими виходили, головню, з подання Окружного Команданта [Теодора] Примака, який отримував вказівки від головного діяча – Оренштайна»¹³¹.

Це свідчило зокрема й про те, що поляки не могли погодитися із тим, що упродовж основного періоду існування ЗУНР (жовтень 1918 – липень 1919 рр.) її державними інституціями було здійснено низку реальних заходів з метою проведення такої національної політики, яка ґрунтувалася на міжнародному мирі, злагоді і партнерстві. Адже така національна політика, як свідчать документальні матеріали, передбачала надання національним меншинам і їх громадсько-політичним представництвам політико-правового статусу повноправного чинника державотворення, учасника суспільно-політичного, соціально-економічного та освітньо-культурного процесів¹³². Принципово важливим, на нашу думку, є той факт, що саме Оренштайн у судових баталіях 1921-1924 рр. щодо його «політичної неблагонадійности» трактувався і як

головний ворог польської держави, так і поляків загалом – через особисту лояльність до галицьких українців та української справи¹³³. Це вказує на те, що у ставленні до України і української справи він залишився послідовним і після того, як більшовики фактично знищили його справу на Наддніпрянщині, і після того, як польська окупаційна влада звинуватила Оренштайна в антидержавній й розвідувальній діяльності на користь еміграційного уряду ЗУНР.

В умовах, коли польський уряд ігнорував право українців Галичини на самовизначення й однозначно домагався включення східної її частини до складу Другої Речі Посполитої і проводив політику «доконаних фактів» (легалізації окупаційного режиму)¹³⁴, вважалося, що «структура зайнятості євреїв свідчить, що вони представляють в польському суспільстві структурно чужий елемент»¹³⁵. Вступ новоприбулих польських військ в Галичину розпочався масовими єврейськими погромами¹³⁶.

Найбільшою мірою таке практичне втілення основних засад польської національної політики щодо євреїв знайшли в 1919-1921 рр. З цього приводу Оренштайн у 1920 р. згадував, що «(...) у травні 1919 р.¹³⁷ виїхав з Галичини на підставі перепустки, виданої мені урядом ЗУНР, однак її загубив. З Німеччини до Польщі приїхав без паспорту на підставі тільки доданого посвідчення МЗС Української Держави і телеграми¹³⁸. З часу мого побуту у Німеччині не володію жодними документами – такі, зрештою, були зайві і непотрібні. У політичному житті взагалі ніколи не брав участі – бо я є багатим чоловіком (маю у Коломиї дві кам'яниці, друкарню і готівку), не погоджуюсь з більшовицькою програмою і більшовиків боюся»¹³⁹.

Використання усієї сукупності наявних джерел з обов'язковим зіставленням і перевіркою їх достовірності робить можливим розв'язання питання про місце Оренштайна в концепціях еміграційного уряду ЗУНР щодо перспектив українсько-єврейських взаємин¹⁴⁰.

Унікальні за своєю новизною та інформаційною насиченістю документи польських органів державної влади 1921-1924 рр. засвідчують, що внаслідок продовження загарбницької війни Польщі проти ЗУНР та кривавих розправ над євреями, Оренштайн в останній тиждень травня 1919 р. покинув Коломию.

Польська поліція підкреслювала, що «після падіння самопроголошених українських урядів, виїхав (...) з Коломиї до Відня, а звідти – за дорученням [Євгена] Петрушевича¹⁴¹ – перебрався до Берліна¹⁴² і так заснував друкарню, в якій видавав українські брошури, зміст яких був ворожим до Польської держави»¹⁴³.

За таких обставин, ідея української накладової книгарні для української політичної еміграції та успішного вирішення проблеми державної самостійності Галичини з допомогою міжнародних чинників набувала для видавця нового звучання¹⁴⁴. У положенні про видавництво «Українська накладня», розісланому українським установам і діячам Галичини та Європи, вказувалось, що воно діятиме, знову ж таки, при підтримці українських культурних кіл, «наслідком потреби й необхідности, щоб нарешті і продукти українського духа стали відомі в Німеччині і Осерединній Європі та щоб їх можна було набути на книжковому ринку»¹⁴⁵. Тому накладня, як зазначає М. Вальо, планувала займатися не лише українською видавничою справою, а й розпродажем творів українського письменства, мистецтва, музики і загалом усієї україніки, де б вона не з'явилась у світі. Підкреслювалося також, що провід видавництва «спочиває в досвідчених і відповідальних фахових руках»¹⁴⁶.

Для розуміння перебігу заснування і перших кроків нового Оренштайнового видавництва цікавими є інформації органів держбезпеки Польщі стосовно так званої «політичної» діяльності видавця, які з'ясовують наміри видавця щодо перспектив розвитку його берлінського підприємства. Інформація львівської експозитури польської політичної поліції від 14 жовтня 1924 р. свідчить, що Оренштайн добре усвідомлював нагальність і важливість перелічених вище завдань. Керівник експозитури Кайдан свідчив, що «на підставі таємного спостереження¹⁴⁷ Яків Оренштайн перебував у Львові від дня 2 вересня б[іжучого] р[оку] до 4 вересня б. р. Зупинявся цілий час у готелю «Народна гостиниця». (...) вже названий зустрівся тут з деякими видавцями¹⁴⁸ й представниками української преси, розпитував їх про можливі тут взаємини в ділянці видавничої справи і т. д.»¹⁴⁹. Органами польської держбезпеки поширювалися чутки, що «напередодні [Першої світової] війни скромний антиквар у Коломиї, розбагатів на війні і доробився величезної фортуни [і тепер] заснував у Берліні на спілку з якимось Супруном¹⁵⁰, бувшим фінансовим агентом [Симона]

Петлюри і Щепаловим¹⁵¹ велику видавничу фірму українських творів красного письменства та історії»¹⁵². Як з'ясувалось, Оренштайн володів величезною кількістю українських книжок, надрукованих ним вже у Німеччині. Однак, з огляду на існуючі митні перешкоди, не міг реалізувати продукцію поза німецькими кордонами – в Галичині та Росії. Польська агентура свідчила, що «советський уряд має у Берліні своє власне видавництво «Космос» і інших книжок на терен Радянської України – не допускає»¹⁵³. Здавалось би, нереалізовані видавничі завдання (на погляд поляків) нового Оренштайнового підприємства й упереджена національна політика польської влади¹⁵⁴ («Оренштайн не має жодного іншого ринку збуту для своїх видавництв, з яких міг би отримати просто безпечний маєток, посилює свої впливи на терен східної Малопольщі») мали б сприяти тісній співпраці видавця з советскофільським урядом Є. Петрушевича. Натомість, видавець заініціював тривалі контакти з «головними літературними керівниками видавничої фірми» – професорами Степаном Томашівським¹⁵⁵ і Богданом Лепким¹⁵⁶, які, як повідомляли інформатори, «хотіли би повернутися до краю»¹⁵⁷. Не дивно, що Оренштайн саме за їхньою порадою розпочав кроки для перенесення видавництва «Українська накладня» з Берліна до Галичини.

Разом з тим, видавець прагнув практично демонструвати своє прихильне ставлення до українців. Безумовно, що як крупний підприємець, в основі якого була насамперед матеріальна зацікавленість, він намагався поширити працю не лишень в Європі¹⁵⁸, але й у США і Канаді. У грудні 1924 р. Оренштайн звернувся з листом до станіславівського воєводи Юристовського, в якому повідомив про короткотривалу поїздку до цих країн. «Оце перед трьома роками [1921 р.] дозволив я собі виїхати до Канади та Сполучених Штатів Америки для того, щоб поширити свою видавничу діяльність, бо там є велика група українців, серед яких мої книжки перед [Першою світовою] війною мали великий попит; навіть мав я головний склад книжок у Вінніпезі. Тому хотів я налагодити знову там контакт»¹⁵⁹.

Реалізації такого задуму в цей час завадило тривале внутрішнє листування органів МЗС та МВС Польщі щодо так званої «політичної діяльності» видавця, що одночасно розпочалося в Галичині та Німеччині. З іншого боку, політична роздробленість тодішньої української діаспори в США і Канаді ставила під

сумнів подальші успіхи Оренштайнового підприємства, навіть у разі його успішної реклами. У міжчасі 1921-1922 рр., як згадував єврейський комерсант, «повідомили мене, що якийсь агент польського консульства в Канаді розшукував по цілім краю¹⁶⁰ відомостей, чи я теж там – з іншої сторони океану! не провадив антидержавної агітації!»¹⁶¹. Не менш істотні перешкоди для нормальної праці Оренштайна чинили й органи держбезпеки, про що він зазначав: «(...) на кожному кроці був висліжуваний таємними агентами поліції»¹⁶².

Виокремлення Галичини як остаточного терену для відновлення видавничої праці Оренштайна припадає на 1924 р. У цьому головну спонукальну роль відігравали не тільки економічні фактори (як виглядає на перший погляд), але й ідея українсько-єврейського й польсько-єврейського порозуміння та власної політичної реабілітації.

Ситуацію довкола подальшої видавничої діяльності Оренштайна змінив його приїзд до Варшави, а згодом – до Коломиї у другому півріччі 1924 р.¹⁶³ З цього приводу окружний комендант д-р Гендриховський повідомляв офіційний Станіславів, що «за час свого побуту в Коломиї Оренштайн не зустрічався ні з ким, окрім д-ра [Лейзора] Шорра і своєї дружини Регіни Махлер¹⁶⁴, при тому вирішував суперечку поміж ним і власником друкарні [Аскольдом?] Кисілевським»¹⁶⁵. Хоча й тут не було без надуманих польською владою проблем. Численні «старання» щодо політичної розправи над видавцем чинив коломиїський поліціант Пйотр Голька¹⁶⁶, який, як свідчать документи, ймовірно, мав тривалий особистий конфлікт з Оренштайном¹⁶⁷.

Архівні документи переконливо засвідчують й те, що тривала відсутність і перебування Оренштайна у Німеччині (1919-1920, 1921-1924 рр.) призвела до того, що він опинився поза сферою безпосереднього впливу на коломиїський видавничий рух. Саме з цього приводу видавець на початку вересня 1924 р. провів спеціальні зустрічі з відомими представниками місцевої інтелігенції¹⁶⁸ – директором гімназії Прокопом Мостовичем¹⁶⁹, викладачами того ж навчального закладу – Богданом Левицьким¹⁷⁰ і Михайлом Роздольським¹⁷¹, директором українського кооперативу «Покутський союз» Захаром Скварком¹⁷², суддею

окружного суду і головою коломийської «Просвіти» Ромуальдом Думіном¹⁷³.

Оренштайнові йшлося про відновлення роботи книгарні і випозичальні книжок¹⁷⁴, налагодження книгообміну, забезпечення українськими виданнями теренів Східної Галичини. Чимало зусиль до інформування українського громадянства краю про наміри перенести берлінське видавництво доклав Оренштайн у вересні-жовтні того ж року. 2 вересня він вибув з Коломиї до Львова, де зустрівся з деякими українськими видавцями та представниками наукових кіл¹⁷⁵. Не з'ясованою досі є його участь в акції відомого вченого-мовознавця Степана Смаль-Стоцького¹⁷⁶ щодо відкриття українського університету у Польщі¹⁷⁷. Протегована польським зовнішньополітичним відомством (департамент преси) акція передбачала створення (у майбутньому) вищого навчального закладу з метою порозуміння обох (українського і польського) народів¹⁷⁸. Як підкреслював Оренштайн, він «був готовий піддатися довіреній місії як лояльний громадянин польської держави і визначний книговидавець, охоче доклав би усіляких старань, щоби обидва народи доброзичливо зустрілися в культурній і господарчій праці»¹⁷⁹. На підставі виданого польським консульством у Берліні закордонного паспорта для практичної реалізації такого проекту видавець упродовж осені 1924 р. відвідав Варшаву, Львів, Станіславів, Коломию. Однак, як свідчать документи, його участь в цій акції була нетривалою – вже у грудні того ж року Оренштайн повернувся до Німеччини¹⁸⁰.

Разом з тим мусимо висунути припущення, що у той період Оренштайн шукав шляхів розв'язання своїх видавничих проблем поміж єврейською громадськістю Галичини, робив вагомні кроки на цьому шляху. Однак, втручання польської влади зробило недосяжною зміну поглядів єврейського загалу на українську справу й Оренштайнове підприємство¹⁸¹. Як з'ясувалось, упереджене ставлення поляків у 1923-1924 рр. до галицьких євреїв поставило під сумнів лояльність останніх до нової влади як політичної сили¹⁸². Не буде перебільшенням твердити, що зацікавленість і участь Оренштайна у відомій справі Станіслава Штайгера¹⁸³ сформувала розуміння його місця в надзвичайно заплутаному спектрі українсько-польсько-єврейських взаємин міжвоєнної доби. Окремі польські часописи використали замах на президента як привід для антисемітської агітації, в країні зростали випадки проти сіоністської партії та єврейської спільноти

загалом¹⁸⁴. У такій складній суспільно-політичній атмосфері захист С. Штайгера намагався вказати на справжніх організаторів замаху¹⁸⁵. З приводу цього воєводський комендант державної поліції у Станіславові, надкомісар Штаба повідомляв політичну поліцію у Львові, що «(...) з початком арештування Штайгера дуже цікавився тією справою Яків Оренштайн, власник української книгарні у Берліні, який перебуває у стосунках з еміграційним урядом [Євгена] Петрушевича¹⁸⁶. Перед початком процесу повинен був бути Оренштайн особисто у Львові і всіляко офірувати свою допомогу, хоча рекомендовано йому втриматися від цього»¹⁸⁷. Зрозуміло, що тривалий час львівський суд керувався випадковими свідченнями, С. Штайгеру загрозувала смертельна небезпека, а тому в його захист і виступив Оренштайн. Залишається загадкою, як саме допомагав підсудному видавець, і чи схилився він на бік «порад» офіційної влади? На нашу думку, не останню роль відіграло тут й те, що до початку процесу Штайгера контакти Оренштайна з єврейською спільнотою Галичини та їх практична взаємодія були мінімальними.

Питання українсько-єврейських взаємин в історичному аспекті не втрачає своєї актуальності серед загалу вітчизняних дослідників. У соціальній історії Галичини сер. ХІХ – початку ХХ ст., як відомо, одним з основних моментів суспільного розвитку є проблема міжнаціональних відносин. Для історика, який цікавиться питаннями етнонаціонального розвитку, пошук мотивацій у формулюванні ідейних позицій, чинників національної ідентичності і політичної обумовленості загальножиттєвих постулатів представників тієї доби, важливий не менше, ніж скажімо, узагальнююча панорама історичного процесу. Комплексний аналіз громадсько-політичної діяльності та світогляду Оренштайна в історичному контексті етнонаціональних (етноконфесійних) спільнот у Галичині дозволив проаналізувати низку проблем, розв'язання яких дає цілісну картину місця відомого діяча української книговидавничої справи у міжетнічних відносинах. Результати цієї розвідки дозволяють стверджувати, що Оренштайнова видавнича спадщина є прикладом відповідності ідейних пошуків засимільованого єврея західноєвропейським ідейним і культурним тенденціям. На прикладі його життя і діяльності можна вивчати історичні особливості розвитку міжетнічних взаємин та

співжиття представників етнонаціональних спільнот у Галичині – з усіма надбаннями, недоліками і суперечностями. Зважений аналіз дозволяє стверджувати, що Оренштайн не виходив за межі традиційного юдейського способу мислення, сполучаючи елементи соціальної та економічної інтеграції в неєврейське середовище (українсько-галицьке) та органічне входження в лоно християнської (української) культури. Видавець прагнув, в особливий спосіб, подолати однобічний (моноетнічний) розвиток української культури Галичини та Наддніпрянщини кін. ХІХ – 20-30-х рр. ХХ ст., доповнити (майже не наявну) присутність України в модерній європейській культурно-мистецькій площині.

Виявлені архівні документи містять цінні свідчення про видавничу, суспільну та політичну діяльність цього коломийського єврейського видавця і дозволяють відновити в подробицях його біографію в зазначену добу. Деякі документи недвозначно вказують на те, що у так звані коломийський та берлінський періоди свого патріотичного видавничого чину Оренштайн багато зробив для нормалізації міжетнічних стосунків у Галичині – через особисті контакти, широку і плідну видавничу діяльність, розуміння державницьких ідеалів українства. Проте несприятливі умови життя й праці в еміграції, виникнення особистих конфліктів та поява конкуруючих видавництв у середовищі української політичної еміграції призвели до штучного нагнітання політичної та етнічної атмосфери щодо особи самого видавця. Цілком справедливою пересторогою звучать нині слова Оренштайнового сучасника – «І коли ми нація вбога й не цілком ще дозріла, не маємо меценатів живих, то спробуймо витворити їх якнайбільше між мертвими, щоб їхні надбання за життя оживили по їх смерті нашу загальну справу, що так часто примирає й не може нормально жити саме через брак золотої крові. Нас бо вже так багато, що аж соромно згадувати ті все зростаючі числа, й бачити, як наша справа кволіє, навіть часто не через брак доброї волі, а через нашу байдужну неухважність, що так часто також залежить не від нашої доброї волі, а від тимчасової нашої слабости»¹⁸⁸.

Актуальним завданням подальшої наукової розробки проблеми залишається дослідження життя і діяльності Якова Оренштайна, його зв'язків і взаємодії з українською культурою, проблемою міжнаціональних відносин у Галичині, а також детальніший розгляд історико-функціонального і тематичного аспектів праці

Оренштайнових видавництв. Подальшому, докладнішому аналізу і висвітленню проблем, порушених у цьому дослідженні, могло б сприяти запровадження у науковий обіг нових документальних матеріалів з російських, польських та німецьких архівів, частина яких досі не знайдена.

1. *Вальо М.* Видавнича діяльність Я. Оренштайна в контексті українського національного відродження // Українська періодика: Історія і сучасність. Доп. та повід. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22–23 груд. 1995 р. – Львів, 1995. – С. 32-36; *Її ж.* Оренштайн Яків // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного довідника. / За ред. М. М. Романюка. – Вип. 6. – Львів, 1999. – С. 253-259; *Пшеничний Є.* Яків Оренштайн і його книговидавнича діяльність // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конф. Київ, 8-9 груд. 1994 р. – К., 1995. – С. 160-164; *Його ж.* Ярослав Пстрак і Яків Оренштайн // Святочна академія, присвячена 125-річчю від дня народження Ярослава Пстрака та пам'яті Михайла Фіголя [в рамках проекту «Українське мистецтво у старій листівці»]. – Коломия, 25 березня 2003 р.; Яків Оренштайн – феномен української видавничої справи: Каталог виставки (до 120-річчя від дня народження) / ЛНБ ім. В. Стефаника; Уклад. *О. Канчалаба, І. Гречко*, автор вступ. статті *М. Вальо*. – Львів, 1998. – 93 с.; *Монолатій І.* Загадка Якова Оренштайна // Бібліотечний вісник. – К., 1999. – № 2. – С. 46-47.

2. Специфіка проблеми – дослідження не книговидавничої діяльності, а суспільно-політичного портрету Я. Оренштайна – визначає умовність межі між джерелами і літературою, присвяченою цій проблемі у період 1875 – 1944 ? рр.

3. Галичина жила національними (етнорелігійними) громадами – communities – на відміну від Підросійської України. В Наддніпрянській Україні не було окремих української та російської, навіть української та польської громад (кварталів, братств чи, як завгодно, організованих етнічних спільнот). (Див.: *Попович М.* Наше і ненаше // Критика. – К., 2002. – Рік 7, число 11 (61). – С. 21). Найдавніші етнічні спільноти, породжені релігійними та культурними відмінностями, слід розглядати, скоріше як сукупність взаємопов'язаних аспектів і вимірів, у яких професійне

відокремлення й посередницький статус тільки посилюють і виражають етнічні особливості, та аж ніяк не конечно створюють їх і забезпечують виживання етносу.

4. *Фишман Д. Э.* История евреев в Новое время // От Авраама до современности: Лекции по еврейской истории и литературе. / Науч. ред. *Д. Фишман, Б. Высоцки.* – М., 2002. – С. 268, 269.

5. *Цибенко Л.* Післямова // Леопольд фон Захер – Мазох. Вибрані твори. – Львів, 1999. – С. 374.

6. Цит. за: *Захер – Мазох ф. Л.* Вибрані твори. – С. 33. В усіх «вертикальних» спільнотах й у євреїв зокрема – міфи про обраність, священні тексти та письменна, авторитет духовництва допомогли забезпечити виживання традицій і спадщини спільноти. Історико-культурна традиція галицького єврейства може розглядатися як компонент формування юдейської культурної та суспільної традиції. Ця спадщина може розглядатися й аналізуватися і в контексті польської або австрійської культури – діяльність різноманітних асиміляторських організацій польської чи австрійської орієнтації, спадщина багатьох письменників, вчених, діячів мистецтва, які внесли вклад у культуру Австрії і Польщі (Й. Рот, К. Француз, Б. Шульц та ін.).

7. *Парижский С.* Еврейский интеллигент и культура большинства // Еврейское образование. – СПб., 2001. – Вып. 2. – С. 10, прим. 5.

8. *Ореништайн (Orenstein)* – досл. з їдиш, «молода вишенька». Історія походження прізвища не з'ясована. Можна припустити, що зміна на німецький манер відбулося унаслідок імперського указу 1789 р., який проголосив, що євреї повинні носити німецькі прізвища. Значно пізніше, у 20-ті рр. ХХ ст., прізвище набуло поширення у Галичині. Відомо, зокрема про Перетца і Анну Орештайнів з Станіславова (Див.: Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 107, оп. 1, спр. 43, арк. 74-75); Юду Орештайна зі Львова (Там само, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 1072, арк. 3); Нафталі Орештайна з Делятина (Там само, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 1586, арк. 7); Мозеса Орештайна – члена Бунду у Коломиї (Там само, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 984, арк. 1). Абсолютна більшість галицьких євреїв у якості рідної мови використовувала їдиш, що у соціальному відношенні представляла певну

особливість, а саме – невідому для корінного населення (окрім, поляків і німців), адже їдиш витворював в їхній уяві ще одну – поряд з релігією та побутом – рису образу «загадкового єврея».

9. Досі стверджувалося, що «не виявлені інші (крім років життя і смерті) документальні дані його (Я. Оренштайна) біографії – про його походження, місце народження і смерті, роки і заклади навчання, однак найбільш ймовірно, що він народився у Коломиї або на Коломийщині». (Див.: *Вальо М. Оренштайн Яків // Українська журналістика в іменах. – Вип. VI. – С. 254*). Дослідники обмежувалися кількома енциклопедичними гаслами: Українська загальна енциклопедія. – Львів; Станіслав; Коломия, 1935. – Т. 2. – С. 938; Енциклопедія українознавства: Словникова частина. / За ред. *В. Кубійовича*. – Львів, 1996. – Т. 5: Перевидання в Україні. – С. 1869.

10. У 1876 р. єврейська гміна Коломиї нараховувала 8.052 особи. До цього представницького органу коломийських євреїв входили С. Віселберг, Д. Крісс, Ю. Функенштайн.

11. Метрика народження Якуба Оренштайна, сина Саула і Альти Марієм з Готлібів. Відпис від 22 серпня 1924 р. // ДАІФО, ф. 8-сч [Коломийське повітове староство, м. Коломия], оп. 1, спр. 8-с [Листування з органами поліції про розслідування діяльності представника Міністерства освіти ЗУНР – Оренштайна Якуба Сауловича], арк. 19.

12. Там само. Зазначається, що під час пологів засвідчено Гілку Малку Шаламберг як акушерку. Запис про народження здійснено на підставі «Книги народжених уряду метричного гміни ізраїльської у Коломиї» (том III, сторінка 213, число реєстрації 57). Відомостей про особу, яка здійснила обрізання у відписі немає. Оригінал свідоцтва народження сьогодні зберігається в Архіві Актів Нових (Archiwum Akt Nowych) у Варшаві (ф. 300: відомості про народжених єврейської общини Коломиї за 1865-1882, 1884-1890, 1895-1897 рр.). (Див.: *Kolomiya // Weiner Miriam. Jewish Roots in Ukraine and Moldova. Pages from the past and archival inventories. – YIVO: Institute for Jewish Research, 1999. – P. 470*). В період 1870-1890-х рр. у Коломиї діяли 16 публічних божниць і 35 молитовних будинки; равинами були Нахман Зев Ісаак Себ, Ісаак Таубес, Гершон бен Єгуда, Гілель бен Барух-Бендель

Ліхтенштайн, Якуб бен Єфраїм Теомін. Не відомо, у якій саме синагозі було обрізано Оренштайна.

13. З архівних документів видно, що зі сторони своєї матері, Оренштайн належав до родини єврейських книготорговців Готлібів, які, ймовірно, з'явилися у Коломиї наприкінці XVI ст. (Див.: *Монолатій I*. Забутий світ – коломийські євреї // *Хроніка* – 2000. – К., 1998. – Вип. 21-22. – С. 145-146; *Його ж*. Заселення міста євреями // Іван Монолатій. Коломиезнавство. Нариси історії Коломиї у контексті взаємовідносин слов'янських народів. – Коломия, 1996. – С. 69-73; *Його ж*. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням Коломиї у кін. XVIII – поч. XX ст. // Там само. – С. 86-87). Таємні матеріали коломийського комісаріату польської державної поліції у 1920-х рр. неодноразово вказують на родинні стосунки Оренштайна із Готлібами. (ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 2-3, 12, 14, 18, 19). Серед нез'ясованих досі питань – час зародження у Коломиї єврейського книговидання та функціонування постійних єврейських друкарень.

14. Підкреслимо, що упродовж 1787-1806 рр. австрійськими державними органами у Галичині було відкрито приблизно 100 німецько-єврейських шкіл, переважно у східній частині провінції. У 1806 р. усі школи були закриті через протистояння світській освіті з боку міснагедів (традиційних рабиністів) та хасидів, які сприймали обов'язкову шкільну освіту майже як примусове хрещення. Лише у 1813 р. у Тернополі, і 1815 р. у Бродах були знову відкриті німецькі школи для євреїв. (Докл. див.: *Куцмани Б*. Духовная, культурная и политическая жизнь евреев Галиции при австрийской власти (1772 – 1918) // *Материалы Девятой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике*. – Часть 1. – М., 2002. – С. 179; *Монолатій II*. Евреи и немцы – жители сельскохозяйственных колоний Галиции (конец XVIII – нач. XX вв.) // *Материалы Восьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике*. – Часть 1. – М., 2001. – С. 58, 59).

15. *Ruppin A*. Die Juden der Gegenwart. Eine sozialwissenschaftliche Studie. – 3. unveränderte Auflage. – Berlin, 1920. – S. 102, 103, 105.

16. *Штаммфер Ш*. Дифференциация по половому принципу и женское еврейское образование в

Восточной Европе в XIX веке // Еврейское образование. – СПб., 2001. – Вып. 2. – С. 144-145.

17. *Ruppin A.* Op. cit. – S. 102. Полонізація системи освіти у Галичині призвела наприк. 1870-1880-х рр. до появи нового покоління освічених євреїв, які стали справжніми польськими націоналістами.

18. Зокрема, якщо у 1880 р. у публічних народних школах Галичини (обох її частин) і Буковини (Північної) навчалося 13.618 євреїв-хлопців та 22.864 єврейок-дівчат, то у 1900 р. їх число відповідно складало: 36.999 та 50.322. (*Ruppin A.* Op. cit. – S. 105).

19. *Штампфер Ш.* Указ. ст. – С. 119.

20. *Thon J.* Die Juden in Oesterreich. – Berlin, 1908. – S. 81, 88; Також: Tab. XXXIII. – S. 46.

21. Див.: *Вальо М.* Оренштайн Яків... – С. 254.

22. Виходячи з таких припущень, необхідно окреслити систему шкільної освіти в Австро – Угорщині Оренштайнової доби, яка була такою: усі діти проводили чотири роки в «основній школі» (Grundschule), потім вчилися ще чотири роки в «народній школі» (Volksschule). Згодом учні віком 13 років переходили до «вищої школи» (Hochschule), яка поділялася на два ступеня: перший передбачав навчання до п'ятнадцяти років, після чого учні отримували професію. У свою чергу, учні, які бажали вступити до університету, продовжували навчання на другому ступені «вищої школи» ще три роки, до вісімнадцяти років. Якщо припустити, що Оренштайн закінчив університет або вищу торговельну школу, то вступити до цих закладів він міг не раніше 1893 р. На користь думки, що Оренштайн все таки закінчив вищий навчальний торговельний заклад говорить значно пізніший документ – опосередкований уривок з його листа до керівника Станіславівського воєводського управління. Видавець твердив, що « (...) є тільки промисловцем, який переслідує лише господарчі інтереси (...)». (Лист Якова Оренштайна до станіславівського воєводи від 15 грудня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч [Станіславівське воєводське управління, м. Станіславів], оп. 1, спр. 245 [Листування з Міністерством внутрішніх справ про розслідування причин повернення до Коломиї Оренштайна Якуба,

власника українського книжкового магазину у Берліні], арк. 35 (зв).

23. *Ruppin A.* Op. cit. – S. 102, 103. Йдеться про субсидії на навчання євреїв, які надавали Йосиф Гірш (1805-1885) та Моріц Гірш (1831-1896). Союз фонду барона Гірша був утворений 1894 р. В 1896 р. Союз нараховував 35 шкіл, 88 викладачів, 5.439 учнів, а в 1904-1905 рр. відповідно – 208 неповних середніх і середніх навчальних закладів, 7.859 учнів. (*Хонигсман Я.* Благотворительность евреев Восточной Галиции. – К., 2002. – С. 18, 19).

24. Само сприйняття хасидів та маскілів цілковито відрізнялися. Освічені євреї не вважали життя в діаспорі проблемою і дивилися на себе як на повноцінних підданих імператора. Традиційні євреї сприймали Галичину як чужу країну й щиро очікували спасіння після приходу Месії.

25. Цит. за: *Каплан М. М.* Иудаизм как цивилизация. Глава XIV из одноименной книги // Еврейское образование. – СПб., 2001. – Вып. 1. – С. 251. Цікаво, чи пережив у цей час Оренштайн тривалу релігійну кризу, спричинену проблемою вибору віри. Справа у тому, що емансипованість багатьох галицьких євреїв, таких, як Оренштайн, освічених інтелектуалів, – нерідко призводила до охрещення. Причому переважно це не було, як раніше, хрещення «задля кар'єри», а результатом асиміляції – до певної міри органічного входження в лоно християнської культури. Однак, така наша цікавість, залишається необґрунтованою за відсутності джерел.

26. *Франко І.* Семітизм і антисемітизм у Галичині // Іван Франко. Zur Judenfrage (до юдейського питання). Статті. – К., 2002. – С. 7, 13, 14-15. Необхідно зауважити, що у світі конкурентних цінностей шукати раціональне обґрунтування для конкретної цінності, якою ти живеш, – справа благородна, а для єврея «цінності» конкурують особливо. Проте, коли така тенденція зводиться до крайнощів, юдаїзм стає радше комплексом, аніж способом життя. Необхідність постійного самовиправдання перестає бути стимулюючим фактором і стає стримуючим.

27. Цит. за: *Wójcicki M.* Polska a Państwo Żydówskie. – Lwów, 1919. – S. 7.

28. Цит. за: *Захер-Мазох ф. Л.* Вибрані твори. – С. 33.

29. *Landau M.* Geschichte des Zionismus in Oesterreich-Ungarn. – Wien, б. р. – S. 41, 42.

30. Див.: *Членов М.* Соотношение конфессиональной и этнической идентификации в еврейском самосознании // Проблемы существования в диаспоре: Презентация и обсуждение книги А. Рубинштейна «От Герцля до Рабина и дальше. Сто лет сионизма». Материалы семинара. Москва, 21-23 апреля 2000 г. – М., 2001. – С. 28-65.

31. Див.: *Франко І.* Жидівська держава // Іван Франко. Zur Judenfrage. – С. 25. Сіонізм та більшість буржуазного «націонал-єврейства», мабуть, рахувалися варіантами одного і того ж руху. Самі їх представники рахували різницю між ними непринциповою та вбачали у ній лише суперництво між віденськими та львівськими організаціями. У програмі «Єврейської національної партії Галичини», заснованій в 1893 р., знайшли своє відображення дві тенденції: пропонувалося і створення єврейської держави у Палестині і захист політичних, соціальних та економічних інтересів євреїв у Галичині. (*Куцмани Б.* Духовная, культурная и политическая жизнь евреев Галиции при австрийской власти (1772-1918). – С. 185).

32. *Куцмани Б.* Указ. ст. – С. 185-186.

33. Там само. – С. 187.

34. *Погребинская И.* Современный методологический подход к проблеме украинско-еврейских отношений (конец XIX – начало XX веков) // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. Зб. наук. – публ. ст. – К., 1997. – С. 218.

35. *Жерноклеєв О. С.* Національні меншини на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини (1900-1914 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. II. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 76.

36. Кількісні показники чисельности єврейського населення у Галичині дозволяють з'ясувати названу проблему етнодемографічного розвитку. Унаслідок тривалих внутрішніх міграцій, переміщення людських та матеріальних ресурсів, у 1869 р. в Західній Галичині

мешкало 147.356 євреїв, у Східній – 428.077 осіб; пізніше – у 1900 р. – відповідно 192.371 та 618.751. Загальний відсоток сільських та міських євреїв складав у Східній Галичині в 1900 р. відповідно 12.9% та 38.7%, натомість, у Західній Галичині він був значно меншим – 6.9% та 29.8% (*Ruppin A. Op. cit. – S. 83*). Найбільше серед східногалицьких міст, на поч. ХХ ст. євреїв проживало у Бродах – 11.854 осіб (72.1% від усього населення) (*Ruppin A. Op. cit. – S. 89*). За етноконфесійними показниками, австрійський перепис населення від 31 грудня 1890 р. засвідчив 772.231 осіб юдейського віросповідання у Галичині, а наступний – від 31 грудня 1900 р. – 811.371. Дефіцит становив 108.949 осіб. (*Ruppin A. Op. cit. – S. 76*).

37. *Ruppin A. Op. cit. – S. 96*. Дослідники справедливо застерігають, що « (...) Перепис населення давав загалом правдиву картину національних співвідношень у селі, де дані свідчать про національну приналежність не пробуджених селян. Національні статистики мали значно менше значення в містах, де вони просто репрезентували панівні культури». (Цит. за: *Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів, 2002. – С. 255*).

38. Українсько-єврейські відносини в Галичині формувалися під впливом складного комплексу економічних та політичних факторів. Основним політичним опонентом галицьких українців були не євреї, а поляки. Антагонізм між українцями і євреями був лише одним з аспектів більш масштабного польсько-українського конфлікту. В цьому конфлікті євреї, як правило, займали сторону поляків. Довготривала відсутність власної національної держави та панування чужонаціональних політичних систем стали причинами не лише соціальної неструктурованості та економічної слабкості українців у західному регіоні України, але й того, що у політико-правовому відношенні українці на власних землях були поставлені в становище національної меншини. (Докл. див.: *Жернокієв О. С. Вказ. ст.*).

39. Це стає зрозумілим, коли взяти до уваги, що етнічна ідентичність людей виражена в суб'єктивному символічному (знаковому) використанні будь-якого аспекту культури з метою відрізнити себе від інших груп. Саме тому євреї представляють собою етнічну групу, яка добре адаптована до життя в іншій культурі, зберігаючи при цьому свою ідентичність. (Докл.

див.: Дж. Де-Вос. Этнический плюрализм: конфликт и адаптация // Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология. / Под общ. ред. А. А. Белика. – М., 2001. – С. 242, 255). Особливості кризи, яку переживала єврейська культура в ХІХ-ХХ ст., полягали у її усвідомленні. На відміну від трагедій і катастроф минулого, в яких сучасники вбачали лише нещастя, у бідах останніх століть єврейські мудреці бачили промінь надії на те, що кризу буде подолано й настане відродження. Про це свідчить низка спроб виходу з кризи та подолання руїни, зокрема поширення ідей хасидизму, мусар, Гаскалі.

40. Дворкин И. Катастрофа и Возрождение. Этюды по еврейской истории // Еврейское образование. – СПб, 2001. – Вып. 1. – С. 27. Асимільовані євреї у дійсності не були по-справжньому асимільовані. Адже, з огляду на відмову від єврейської духовної спадщини, вони не стали автоматично європейцями.

41. Основними рисами юдаїзму, як свідчить дослідження В. Смакоти, є: національна корпоративність, позитивне ставлення до економічної діяльності (особливо до торгової та фінансової), відсутність аскетизму та впливаючи з цього визнання цінності багатства, повага до розумової праці. Ці особливості є основними у структурі моделі етосу економічної поведінки в юдаїзмі. (Див.: Смакота В.В. Етос економічної поведінки в православ'ї та юдаїзмі: порівняльний аналіз. Автореф. дис. ... канд. соціологічних наук / 22.00.04. – К., 2002. – С. 13).

42. Впродовж ХІХ ст. євреї стали найбільш урбанізованою етнічною й релігійною спільнотою світу. В 1905 р. 86% євреїв в Пруссії мешкало у містах, а 70% усіх євреїв Франції було зосереджено у Парижі. Сферою діяльності євреїв стали переважно малий бізнес, торгівля і ремесла. Ще у 1861 р. більша половина усіх пруських євреїв володіла крамницями. Багато з них увійшло в інтелектуальну еліту. У Берліні, де у 1881 р. євреї склали 4.8% населення, 12% усіх лікарів та 8.6% усіх літераторів, були євреями. (Докл. див.: Фішман Д. Э. История евреев в Новое время // От Авраама до современности. Лекции по еврейской истории и литературе. – М., 2002. – С. 273).

43. На 1900 р. число австрійських євреїв, зайнятих у сільському господарстві та промисловості, складало 139.810 осіб (11.4%) відносно 54.4% християн. Якщо у

1902 р. у Галичині земельна власність складала 2.916.630 га (37.2% від загальнодержавної), то у користуванні євреїв знаходилося 301.619 га (10.34%). (Ruppin A. Op. cit. – S. 214, 215).

44. Див.: *Монолатій І. С.* Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772-1923 рр.). Автореф. дис. ... канд. історичних наук. / 07.00.01. – К., 2002. – С. 14; *Його ж.* Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та розвиток німців у Галичині (1772-1923). – Частина I: Австрійський період – Західно-Українська Народна Республіка (1772-1923). – Коломия; Івано-Франківськ, 2002. – С. 116.

45. Цит. за: *Франко І.* Семітизм і антисемітизм у Галичині // Іван Франко. *Zur Judenfrage.* – С. 9.

46. *Погребинская И.* Современный методологический подход к проблеме украинско-еврейских отношений (конец XIX – начало XX веков) // *Євреї в Україні: історія, культура, традиції.* – С. 217.

47. В 1900 р. в Австро-Угорщині у містах (з населенням більше 50.000 мешканців) проживало 23.33% євреїв та 10.60% християн (в Австрії) та 26.11% та 6.39% (в Угорщині). (Ruppin A. Op. cit. – S. 88, 89).

48. * *Внаслідок реформи 1753 р. введено як грошову одиницю 1 гульден (=24,62 г. срібла 930 проби). З 1796 р. широкого використання набули банкноти вартість в 1.000, 500, 100, 50, 25, 10 і 5 золотих рейнських (гульденів). В 1900 р. 10 золотих рейнських = 20 золотих корон = 2.000 крейцарів, 10 рублів російських золотих = 16 золотих рейнських і 50 крейцарів = 38.00 корон.*

49. *Погребинская И.* Указ. ст. – С. 217. Значно пізніше, на 1910 р. у Галичині на 810.000 євреїв у торгівлі було задіяно 63.500 осіб (без родин). Єврейська промислово-торгівельна людність виносила 83% усього промислового сектора. У Австрії з торгівлі жило 2.910 осіб. У промисловості було задіяно 7.562.508 євреїв, а у торгівлі – 2.919.128 осіб (38.6%). (*Studnicki W.* *Sprawa polsko-żydowska.* – Wilno, б. р. – S. 65).

50. Вже в 1480 р. друкарні існували більш ніж у 110 містах, з яких 50 знаходилися в сучасній Італії, 30 у Німеччині, 9 у Франції, по 8 у Голландії та Іспанії, по 5

у Бельгії та Швейцарії, 4 в Англії, 2 в Богемії та 1 в Польщі. Відтоді друкована книга в Європі стала предметом загального вжитку. (Див.: *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування про походження й поширення націоналізму. – К., 2001. – С. 52-53, прим. 55).

51. Цит. за: *Яглом М.* Книга парадокса. Еврейская книга в зеркале мидраша // Еврейский книгоноша: книги, обзоры, информация. – М., 2003. – № 1 (2). – С. 5. Про місце книги в релігійній традиції євреїв, див.: *Борхес Х. Л.* Расследования. / Пер. с исп. – СПб.: Амфора, 2001. – С. 154, 156.

52. *Дашкевич Я.* Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кін. XIX – поч. XX ст.) // Укр. іст. журн. – К., 1990. – № 10. – С. 66-67. Слід підкреслити, що основні форми легітимної економічної активності єврейського населення в українських губерніях Російської імперії, яке в основній своїй масі було поставлене в нелюдські умови постійної боротьби за виживання, унеможливлювались. Особливий податок збирався з єврейських друкарень. Починаючи з 1862 р. євреям було дозволено друкувати єврейські книги, але при цьому була встановлена плата за кожний друкарський верстат. (Див.: *Погребінська І.* Смуга осілості // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. – К., 1997. – С. 66).

53. Слід пам'ятати, що юдаїзм надає безумовну підтримку *інституту* приватної власності. Стимулом економічної діяльності є також визнання цінності навчання та освіти: традиція систематичного навчання спричинила майже 100% грамотність серед єврейського населення, що не могло не сприяти його активності в царині економіки. Знову ж таки, з огляду на відсутність документальних джерел (зокрема відомостей про реєстрацію та статут видавництва) існує небезпідставна дискусія про те, чи саме 1903 рік вважати вихідним пунктом заснування Оренштайнового видавництва, а чи лишень виходом у світ одного з перших видань, за ініційованих видавцем – «Народного декляматора»? Дослідник М. Васильчук стверджує, що професійно займатися видавничою справою Оренштайн почав саме 1903 року, заснувавши видавництво «Галицька накладня» (*Васильчук М. М.* Українські видання в Коломиї (друга половина XIX – XX ст.): Історико-функціональний і тематичний аспекти. Автореф. дис. ... канд. філологічних наук. / 10.01.08. – К., 2003. – С. 8).
Видавничу діяльність Оренштайн розпочав либонь ще

1902 р., видрукувавши поштові картки серії «Рідне слово» (12 шт.), позначені особливою вишуканістю й ошатністю. Оформлені в графічні віньєтки в стилі модерн, вони стали кращими взірцями так званої монтажної листівки (*Яцюк В.* Шевченківська поштова картка на теренах Австро-Угорщини (кін. XIX – поч. XX ст.) // *Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття.* – К.; Чернівці, 1999. – С. 152). Релігійними вимогами у євреїв обумовлене затвердження пріоритету одного типу економічної діяльності (торгово-фінансової) над іншими, дуже прихильне ставлення до багатства у сукупності з ідеєю богообраності, створило сприятливі умови для розвитку лихварства та пізніше для активної участі євреїв у банківській діяльності. *Багатство* трактується в юдаїзмі як милість Бога, і ставлення до його надбання не має бути байдужим, прагнення до процвітання та успіху *заохочується*. Людина повинна прагнути зробити та придбати більше, ніж має; це навіть ставиться їй в обов'язок, якщо робиться для блага її родини. Саме тому, природною юдаїзмі є відсутність ідеалу бідності – вона не є атрибутом праведного життя. Стає зрозумілим, що дії по наданню допомоги ближнім є суворо регламентованими та обмеженими, у тому числі у національно-релігійних межах. За бажану визнається не безоплатна допомога, а дача позики для заснування своєї справи. Виходячи з таких позицій, зрозуміло чому перші друки Оренштайнового видавництва з'являлися спільно накладом Е.Х. Хасса, І. Гінзберга, А. Готліба, адже не маючи власної технічної бази, видавець, правда, користувався підтримкою своєї родини та коломийських єврейських книготорговців. Такий своєрідний «старт» свідчить про певний *патронажно-клієнтальний* характер видавничої справи Оренштайна, який користувався сімейно-родинними, етнічними, конфесійними та іншими взаємозв'язками. На такому ґрунті формувалися відносини молодого підприємця і комерсанта, які, пізніше, стали уособленням напівконкурентного й патронажно-клієнтального характеру «Галицької накладні» й життєстверджувальним гарантом релігійних догматів юдаїзму, його економічної традиції.

54. Узагальнюючий опис цих джерел подає М. Вальо у енциклопедичній статті про Оренштайна: *Українська журналістика в іменах.* – Вип. VI. – С. 254.

55. Там само. Враховуючи слушність таких міркувань, слід зазначити, що для єврейського інтелектуала, яким, за усіма ознаками, вважаємо Оренштайна, існувати в діаспорі означало зокрема творчо реалізовувати позицію «иншого» у відношенні як до навколишнього середовища і суспільства, так і до сучасної йому єврейської культури. Адже з часів Авраама бути євреєм означало бути «иншим». Найважче у мистецтві «бути иншим» – це постійна спокуса зведення рахунків поміж єврейською культурою і культурою неєврейською (більшости) або гегемонії однієї із сторін або ж поділу їх на різні сфери («єврей вдома; поляк, німець, українець – на людях, чи ж навпаки»). Головний виклик, що постав перед євреєм у діаспорі – це те, як можна обернути свій номадизм, свій протест проти «стирання» «иншости», своє заперечення «природнього» зв'язку між мовою, народом і землею, свою пристрасть до тексту як привілейованого простору та інші когнітивні й ціннісно-нормативні установки – як обернути все це в зацікавлену нормативну критику культури більшости, з одного боку, а з иншого – в неупереджене і навіть радикальне відношення до різноманітних виявів єврейської культури, що, власне, не суперечить насолоді духовним скарбом, успадкованим від попередніх поколінь та не відстороненої відповідальності за його долю. (Докл. див.: Членов М. А. Єврейство в системі цивілізацій // Диаспори. – М., 1999. – № 1. – С. 52).

56. Вальо М. Вказ. ст. – С. 254.

57. Там само. – С. 255. Зрозуміло, що релігійні догмати чинили стабільно великий вплив на життя євреїв. За умов відсутності національної державності юдаїзм зумів не тільки зберегтися, а й відіграти етноконсолідуючу роль, ставши свого роду «віртуальною» державністю. Разом з тим, релігія затверджує та підтримує принцип обраності та відособлення єврейства стосовно зовнішнього світу і закладає основи економічної рівності та соціальної справедливості всередині суспільства. Дослідження В. Смакоти унаочнюють принцип того, що релігійна ідея *переваги* веде до формування в економічному житті так званої етики «*подвійних стандартів*», що дозволяє застосувати різні моральні настанови у відносинах з одновірцями та людьми інших віросповідань. (Смакота В. В. Етос економічної поведінки в православ'ї та юдаїзмі... – С. 12). Такий соціологічний підхід, до певної міри, окреслює

етнорелігійні та етнопсихологічні чинники заснування і діяльності Оренштайнового підприємства.

58. Див.: *Парижский С.* Еврейский интеллигент и культура большинства. – С. 14. Певна інтеграція в культуру – стверджує Е. Шілз (E. Shils) – процес набагато довший і складний, аніж здається на перший погляд. Цілковите володіння мовою і культурними кодами ще не призводить автоматично до екзистенційного ототожнення із «харизматичним» ядром домінуючої культури (більшості).

59. Цит. за: *Вальо М.* Оренштайн Яків... – С. 255.

60. Популярний орган галицьких українців – львівський часопис «Діло» – 19 червня 1909 р. справедливо зазначав, що «думка заснувати популярне видавництво подібного до німецької *Reklam*-и або польської *Mrywka*-и виникла нещодавно в гуртку коломийської української інтелігенції і цим заходом галицької накладні коломийського книгаря та видавця Я. Оренштайна, з'являється реалізована перед українською суспільністю у формі «Загальної бібліотеки» (...) Намір був випускати найбільш цінні твори української літератури та переклади, популярно-наукові праці та розвідки із різних ділянок науки, так відібрані, щоб широкі кола нашого суспільства: старша інтелігенція та шкільна молодь, простолюдини і дітвора, змогли знайти у видавництві книжечки відповідні для себе». (Цит. за: *Монолатий І.* Яков Оренштайн как украиновед. Неопубликованный доклад на Девятой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Королев-Москва, февраль 2002 г. – М., 2002. – С. 6).

61. Див.: *Парижский С.* Еврейский интеллигент и культура большинства. – С. 12, прим. 10.

62. Не випадково усі приклади інтелектуалів (Маркс, Фройд, Кафка, Шенберг, Бен'ямін, Адорно, Вітгенштайн, Люксембург, Арндт, Целан та ін.) відносяться до категорії «неєврейських євреїв», за висловом І. Дойчера (I. Deutscher), який мав на увазі, що ступінь їх входження до європейської культури обернено пропорційний до їх приналежності щодо єврейського «когнітивного універсалу», ступеню їх володіння європейськими мовами, текстами і

практиками (Див.: *Deutscher I. The Non-Jewish Jew and Other Essays.* – New-York, 1968).

63. Цит. за: *Монолатий І. Яков Оренштайн как украиновед.* – С. 7. Про видання Оренштайна: *Дорошенко В., Зленко П. Видавництва // Енциклопедія українознавства в двох томах. / Під гол. ред. В. Кубійовича, З. Кузелі.* – Зшиток 13. – Мюнхен; Нью Йорк, 1949. – С. 974; *Сірий Ю., Кузеля З. Книгарство і кольпортаж // Там само.* – С. 1004; *Савчук М. Видавництва // Енциклопедія Коломийщини.* – Зшиток 3, літера В. – Коломия, 2000. – С. 103-104; *Його ж. Видання // Там само.* – С. 105-113; *Васильчук М. Видання перекладні // Там само.* – С. 113-116; *Монолатий І. Зародження видавничої справи у Коломії // Іван Монолатій. Коломиезнавство.* – С. 101, 102.

64. *Вальо М. Вказ. ст.* – С. 255. Цікаво, що у червні 1916 р. у книгарнях видавництва та палітурнях залишилося 3.800 примірників «Вправ латинських» Мостовича, 4.500 «Цезаря» Макарушки, 4.000 «Історії...» Барвінського, 2.000 «Історії...» Копистянського, 2.000 «Суєти» Карпенка-Карого (у палітурні Рота); 300 примірників «Петрії і Довбушуки» Франка, 400 «Історії літератури» (2 частина) Лепкого, 1.100 «Землі» (1-2 томи) Кобилянської, 1.000 «Цезаря і Клеопатри» Шоу, 500 «В ім'я приятні» Ядвіга, 1.500 «Залісе» Маковея, 200 «Вправ латинських» Мостовича, 500+400 «Споминів» (1-2 томи) Барвінського, 2.000 «Атласу» Кордуби, 1.000 «Історії...» Копистянського, 400 «Цезаря» Макарушки (в головному магазині, вул. Архикнязя Рудольфа, 9 (тепер – вул. Гетьмана Івана Мазепи). Зазначалося, що у палітурні Рота залишилося 4.000 томів «Загальної бібліотеки» загальною вартістю 800 руб. (ДАІФО, ф. 607 [Коломийська повітова оціночна комісія, м. Коломия], оп. 1, спр. 28 [Прохання Якова Оренштайна про відшкодування збитків, заподіяних російськими військами та додаток до нього], арк. 3, 3 (зв) – 10 (зв).

65. Там само. – Арк. 3, 3 (зв).

66. Там само.

67. Відомості про соціальний склад єврейського населення Галичини напередодні Першої світової війни знаходимо у статті М. Глушкевича: «30% галицьких євреїв займаються торгівлею, 25% – працюють в

промисловості, приблизно 18% – займаються землеробством і лісівництвом. (...) У 1910 р. в Галичині складало 58% адвокатів і 33% лікарів». (*Хитерер В. К истории еврейского населения Галиции и Буковины накануне и в годы Первой мировой войны // Евреї в Україні: історія, культура, традиції. – К., 1997. – С. 78-79*). В 1887-1910 рр. відбувалася масова еміграція євреїв з Галичини, внаслідок чого виїхало 236.000 осіб. Напередодні війни в Галичині проживав приблизно один мільйон євреїв, що складало 10-12% усієї чисельності населення регіону. (Див.: Галиція // *Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1982. – Т. 2. – С. 24*).

68. В доповіді російського Центрального комітету Партії Народної Свободи про єврейське питання в Галичині (6-8 червня 1915 р.) зазначалося, що «(...) єврейське населення Австрії, у тому числі галицьке, відноситься непривітно до Росії – це безсумнівно (...) Пояснюється це не лише виконанням свого громадянського обов'язку, але й побоюванням євреїв перейти зі становища повноправних громадян, якими вони були під владою Австрії, в становище російських підданих, зрівняних у «правах» з російськими євреями (...)» (Цит. за: Из «Черной книги» российского еврейства. Материалы для истории войны 1914-1915 гг. // *Еврейская старина. – Пг., 1918. – Т. 10. – С. 211*).

69. Цит. за: *Хитерер В. К истории еврейского населения Галиции и Буковины накануне и в годы Первой мировой войны. – С. 80*.

70. На території Галичини російською владою було вставлено тимчасове генерал-губернаторство на чолі з генерал-губернатором графом А. Бобринським. Згідно наказу російських влад усіх євреїв було звільнено з державних та приватних установ регіону.

71. Цит. за: *Хитерер В. Указ. ст. – С. 83*.

72. Там само.

73. Там само. – С. 86.

74. Там само. Євреїв Галичини висилали із зони воєнних дій до Полтавської, Могильовської, Чернігівської, Таврійської губерній в Україні, або до Пензенської чи Єнісейської – у Росії.

75. Слід підкреслити, що у кінці XIX – на початку XX ст. Галичина була важливим геополітичним центром, у якому перехрещувалися австрійські, польські, російські й українські інтереси. Співвідношення політичних сил у Європі наприкінці 70-х рр. XIX ст. сприяло посиленню напруженості у відносинах між трьома найбільшими тогочасними імперіями – Росією, Німеччиною та Австро-Угорщиною. Російсько-турецька війна торкнулася інтересів усіх великих держав, порушивши загальноєвропейську стабільність. Росія та Австро-Угорщина, особливо незадоволені зміною ситуації на Балканах, кожна зокрема, намагалися всіма засобами взяти реванш. До цих суперечностей приєдналася Німеччина, яка почала домагатися переділу колоній і сфер впливу. У процесі зміни співвідношення сил складалося два воєнних блоки – Троїстий союз та франко-російський союз, перетворений згодом у Антанту. Згідно з новими вимогами часу, постало питання про налагодження роботи військової розвідки, покликаної збирати інформацію, що могла б пошкодити інтересам ймовірного противника. Нарощуючи свій військовий потенціал, кожна з імперій заохочувала діяльність розвідки та контррозвідки. (*Овсієнко О.Ф.* Австрійсько-німецька розвідка в Україні напередодні Першої світової війни // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – Вип. IV. – К., 2002. – С. 70-83; *Боляновський А.* Діяльність австрійської контррозвідки в Галичині проти російської розвідки (1887-1913) // *Україна в минулому.* – Вип. IX. – К.; Львів, 1996. – С. 118-139; *Сергеев Е. Ю.* «Внешняя угроза с Запада» в оценках военно-политической элиты Российской империи накануне Первой мировой войны // *Вісник Київського державного лінгвістичного університету.* Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 386, 393-394). Надзвичайно промовистий факт – таємні документи польської державної поліції – у 1920-х рр. неодноразово повідомляли про шпигунську діяльність Оренштайна на користь Росії під час Першої світової війни. Покликаючись на неіснуючі сьогодні матеріали польського військового гарнізону (№ 1030 від 17.07.1922) та повітової команди державної поліції (№ 290 від 2.03.1920) у Коломиї, стверджувалося, що «Оренштайн був також австрійським шпигуном при *Kundschaft Stelle* [з нім. досл. – «Розвідувальна служба»], однак, зраджував Австрію на користь Росії в часах [російської] інвазії». (Див.: *Орештайн Яків.* Звіт про його антидержавну діяльність. Відпис від 19 серпня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4; Теж

саме. Відпис від 29 лютого 1924 р.// Там само. – Арк. 9; Оренштайн Яків. Звіт про його антидержавну діяльність. Відпис від 29 лютого 1924 р. // ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 13, 13 (зв), 14). Необхідно зазначити, що в документальних матеріалах російської контррозвідки 1916-1917 рр. жодних інформацій щодо шпигунської діяльності Оренштайна нами не виявлено. (Докл. див.: ДАІФО, ф. 603 [Коломийська міська воєнна міліція, м. Коломия], оп. 1, спр. 70 [Циркулярні розпорядження начальника контр розвідувального відділення VII-ої армії і начальника жандармського поліцейного управління про розшук осіб, як запідозрені в розвідувальній діяльності, розбої, грабунках], арк. 1-27; Там само, спр. 20 [Листування з начальником контррозвідувального відділення про видачу дозволів окремим особам на проживання у м. Коломиї], арк. 1-4; Там само, спр. 10 [Листування з Чернівецьким губернатором про розшук осіб, які запідозрені у розвідувальній діяльності], арк. 1-68; Там само, спр. 1 [Циркуляр Чернівецького губернатора про розшук осіб, які запідозрені у розвідувальній діяльності], арк. 1-5).

76. Перша світова війна, як стверджує М. Вальо, завдала Оренштайнові як моральних, так і матеріальних збитків: «Залишивши окуповану російськими військами Коломию, він позбувся усього свого нерухомого майна, зокрема придбаной тут друкарні і книгарні». (*Вальо М.* Вказ. ст. – С. 256). Слід зазначити, що, справді, у переліку комерційних і торговельних закладів Коломиї 1916-1917 рр., складеному російською окупаційною владою, будь-які відомості про видавництво, книгарні та друкарню Оренштайна відсутні. (ДАІФО, ф. 603, оп. 1, спр. 25 [Список торговельних закладів у м. Коломиї], арк. 1-15).

77. Прохання Якова Оренштайна і Ізмаїла Ціманда до начальника Коломийського повіту про організацію єврейської общини м. Коломиї і дозвіл провести вибори до комітету від 26 квітня 1917 р. // ДАІФО, ф. 605 [Начальник Коломийського повіту, м. Коломия], оп. 1, спр. 263 [Відомості про організацію ізраїльської общини в м. Коломиї], арк. 1.

78. Там само.

79. Станом на 14 грудня 1916 р. коломийську владу представляли бурмістр Букоємський, віце-бурмістри – Вербер і Якубовський, члени магістрату – Йосиф

Капко, Шіндлер, Стоєвський, Турянський, Зіма.
(ДАІФО, ф. 605, оп. 1, спр. 60, арк. 60).

80. * У 1900 р. 1 рубль російський срібний = 3.81 корони.
10 рублів російських золотих = 16 золотих рейнських і
50 крейцарів = 38.00 корон. У 1912 р. в Санкт-
Петербурзі до грошового обігу уведено 1 російський
рубль (срібло 20.0 г=900 проба).

81. Для порівняння: Річний оборот Українського
народного кооперативного банку (Українбанк) з 20
жовтня 1917 р. по 20 жовтня 1918 р. складав по
центральної конторі у Києві 552.776.098 крб. Майновий
капітал найбільшого селянського об'єднання споживчої
кооперації – Дніпросоюзу – на початок 1920 р. складав
6.875.399 руб. Середній оборот одного селянського
споживчого товариства у 1918 р. дорівнював 7.009
довоєнних рублів. (Див.: Кудлай І.А. Українська
селянська коперація і більшовизм (1918 – початок 1921
рр.) // Вісник Київського національного лінгвістичного
університету. Серія: Історія, економіка, філософія. –
Вип. 6. – К., 2002. – С. 182, 192).

82. Оренштайн має на увазі російські військові
формування Південно-Західного фронту. Командувач
8-ою армією – генерал А.А. Брусілов (1853-1926), з
травня 1916 р. – головнокомандувач Південно-Західним
фронтом, у травні-липні 1917 р. – Верховний
головнокомандувач російською армією.

83. Необхідно зауважити, що 25 жовтня 1916 р.
начальник Коломийського повіту повідомляв
чернівецького генерал-губернатора, що штабом VIII-ої
російської армії коломийському магістрату дозволено
відчинити крамниці, власники яких утекли до Австрії.
Гроші, отримані від продажу товарів, повинні були
«поки-що залишатися в магістраті» (ДАІФО, ф. 605
[Листування з чернівецьким губернатором і бурмістром
міста Коломиї про охорону, покинутих власниками
маєтків; списки маєтків], оп. 1, спр. 60, арк. 38).
Зазначалося, що на згаданий період реквізовано
крамниці аптекаря Фельдмана, продавця посуду
Абрагама Геллера, продавця скляних виробів Самуеля
Гірша, канцелярських товарів – Зіненсіба. (Там само); 7
грудня 1916 р. бурмістр Коломиї Букоємський
повідомляв російську окупаційну владу, що «реквізиції
були проведені російськими військами як військовими,
так і цивільними у присутності чиновника магістрату.

(...) Копії актів реквізицій магістрат не отримав». (Там само, спр. 72, арк. 23-24).

84. Лист Якова Оренштайна до Тимчасової російської управи у Петрограді від 12 липня 1917 р. // ДАІФО, ф. 607, оп. 1, спр. 28, арк. 1-1 (зв), 2 (зв). Надзвичайно цікаво, що в переліку коломиєських власників маєтків, Оренштайн перебував на тринадцятому місці, і сплатив окупаційній владі 200 австрійських корон [*1 корона (1 корона=5.00 г. срібла 835 проби) як грошова одиниця введена 1892 р. В 1892-1917 рр. в обіг введено банкноти вартістю 1.000, 500, 100, 50, 20, 10, 5, 2, 1 і 5 корони. Банкноти вільно розмінювалися на золоті чи срібні монети. З початком Першої світової війни в 1914-1918 рр. вартість банкнот різко впала, а наприкінці війни вони зовсім обезцінилися.*] контрибуції в Чернівці. (Лист коломиєського бурмістра Букоємського до начальника коломиєського повіту про внесення оплати власниками маєтків для забезпечення безпеки і проти розкрадання майна від 15 жовтня 1916 р. // ДАІФО, ф. 605, оп. 1, спр. 60, арк. 34).

85. Там само. – Арк. 2 (зв) – 11 (зв).

86. Там само.

87. *Капко, Йосиф* – коломиєський нотаріус. В 1906, 1910, 1919, 1925 рр. вчиняв нотаріальні дії. (Музей історії міста Коломиї, відділ фондів (далі – МІК, ВФ), інв. № Др.-5001, 11869, 11870, 12187).

88. ДАІФО, ф. 607, оп. 1, спр. 28, арк. 12.

89. Помешкання Оренштайна у квітні 1917 р. нараховувало «меблі, що складаються з 2 зеркал, 2 шаф, 1 ліжка, 1 креденсу, 1 дивана, 1 тримутки, 2 столів, 1 лямпи і 1 креденсу кухонного, вартости 1.000 рб. Що до мальованя комнат, підліг, печей, дверей і вікон вони є дуже понищені». (Там само. – Арк. 16).

90. Там само. – Арк. 13-16, 16 (зв).

91. Там само.

92. ДАІФО, ф. 603, оп. 1, спр. 28, арк. 17.

93. Там само. – Арк. 18.

94. Виходячи з вищенаведеного аналізу документальних свідчень Оренштайна, видається можливим встановити таку умовну хронологію його фахової діяльності та перебігу особистого життя у період Першої світової війни: а) російський полон (30 червня 1916 – зима 1917 рр.); б) повернення до Коломиї (між 24 лютим – 14 березня 1917 р.); в) відновлення громадської праці (від 26 квітня 1917 р.) у Коломиї. У грудні 1924 р. Оренштайн повідомляв польські органи влади, що «напередодні війни був власником книгарні (антикварні) і друкарні у Коломиї і в тому характері видавав у малих розмірах наукові книжки і українську літературу. Коли вибухнула світова війна, а Москалі вступили до Коломиї, був я вивезений до Росії як цивільний в'язень, а книгарня моя у Коломиї – знищена». (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21). Це особливо важливо, адже М. Вальо вважає, що «у цей час [1917 р.] він проживав у Відні» (Вальо М. Вказ. ст. – С. 257). Переїзд до австрійської столиці і наступне налагодження стосунків з урядом УНР у Києві відбулося, не раніше середини липня – початку серпня 1917 р. Можливо, що й Оренштайн, після повернення з Росії, замешкав у Відні, діючи у Коломиї за посередництвом своїх довірених осіб (зокрема, Й. Капко).

95. У листопаді 1917 р. Українська Центральна Рада проголосила утворення Української Народної Республіки (УНР) в складі федеративної Російської республіки, а у січні 1918 р. – самостійної Української держави. УНР діяла до квітня 1918 р.

96. *Винниченко, Володимир* (1880-1951), письменник, державний діяч, один з провідних діячів українського національного руху. Від червня 1917 р. – Голова Генерального Секретаріату і Генеральний Секретар внутрішніх справ УНР. З 18 вересня 1918 р. – Голова опозиційного Українського Національного Союзу. У листопаді 1918 – січні 1919 рр. – голова Директорії УНР.

97. *Петлюра, Симон* (1879-1926), політичний і державний діяч. З 12 липня до грудня 1917 р. – Генеральний Секретар військових справ УНР. У січні-лютому 1918 р. – Отаман Гайдамацького Коша Слобідської України, з 9 травня 1919 р. – Голова Директорії УНР, Головний Отаман Республіканських

військ УНР. У Коломиї, зокрема, Петлюра перебував не пізніше середини грудня 1918 р.

98. Йдеться про те, що, унаслідок наближення більшовицьких військ, 2 лютого 1919 р. Директорія залишила Київ і переїхала до Вінниці. У середині лютого 1919 р. у відставку подав В. Винниченко. Знищення Оренштайнової книгарні у Києві сталося не раніше середини – другої половини лютого 1919 р.

99. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21.

100. Слід зазначити, що 18 жовтня 1917 р. О. Барвінський взяв участь у нарадах Української Конституанти, яка проголосила державність на західноукраїнських землях. Він і представники керованої ним християнсько-суспільної партії були включені до складу Української Національної Ради (УНРади). У створеному 9 листопада 1918 р. Державному Секретаріаті ЗУНР О. Барвінський був призначений Секретарем віросповідань і керівником Секретаріату освіти.

101. *Вальо М.* Вказ. ст. – С. 257. Вже значно пізніше, діячі українського національного відродження підкреслювали: «Не можна стати нацією, а тим більше нацією державною, при самій духовій силі, хоча б і найбільшій. Тяжко стати нацією, особливо в часи нинішні – при найбільшій силі фізичній та войовничій, вибойній завзятості. І цілковито неможливо стати нацією державною тому народові, що не має сили матеріальної». (Цит. за: *Королів-Старий В.* Мертві вперед!.. // Рідна мова. – Жовква, 1938. – Ч. 1 (61). – С. 11).

102. Вражаючими були успіхи Гетьманату у культурно-національному будівництві. Відкрито Українську Академію Наук у Києві, українські університети у Києві та Кам'янці-Подільському, кілька десятків українських гімназій, Національну бібліотеку, Державний архів, Галерею мистецтв, Історичний музей. Засновано Державний драматичний театр, Національну Оперу, Державну Капелу, Симфонічний Оркестр. Неябьякого розмаху набула видавнича справа.

103. Протоколи коломийського повітового староства у 1920 р. зазначали: «У Києві, як тут відомо, приймали

Оренштайна і вітали як амбасадора українського» (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4).

104. Посвідчення [консульського відділу департаменту чужоземних зносин МЗС Української Держави], видане Я. Оренштайну від 28 листопада 1918 р. // ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 7. Украй важливо, що згаданий документ містить детальний опис його власника: «ріст – середній; форма обличчя – овальна; волосся – сиве; особливі прикмети – не вказані». (Там само). Цікаво, що у посвідченні знаходиться фотографічна картка видавця, цілком інша, ніж загальноприйнята у енциклопедичних виданнях (УЗЕ, ЕУ).

105. З іншого боку, це підтверджує зміст листа Оренштайна до О. Барвінського, про який пише М. Вальо (Вказ. ст. – С. 257). Так, у запропонованій видавцем програмі українських видань, зазначалися повне зібрання творів Т. Шевченка, романи П. Мирного, О. Кобилянської, І. Франка, драми В. Пачовського та ін.

106. Протокол допиту Я. Оренштайна від 28 червня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 5. Видавець, під окресленням «українського уряду», очевидно мав на увазі Українську центральну раду, діячі якої ставили соціалізм над національно-державними інтересами, а також відому своїми «соціалістичними» експериментами, несприйняттям приватної власності. (Докл. див.: *Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія в Україні. 1917-1920.* – Мюнхен; Париж; Єрусалим, 1967. – С. 41-48).

107. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 5. Не встановлено, на жаль, де саме перебував Оренштайн у цей час – в Галичині чи Києві. Пізніше видавець уточнював, що надрукував за кордоном (до 1924 р.) деякі випуски із своєї «Загальної бібліотеки» (ч. 146, 171-207) та музичного видавництва «Україна» (ч. 52-77). (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 25).

108. Мається на увазі С. Петлюра – Головний Отаман Республіканських військ УНР.

109. Телеграма Українського посольства у Берліні до Я. Оренштайна від 18 травня 1920 р. // ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 1.

110. Тут – про уряд Директорії, евакуйований (від 2 лютого 1919 р.) у Вінницю і Кам'янець-Подільський. Весною 1919 р. Директорія утримувала невелику смугу території навколо Кам'янця-Подільського.

111. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 5. Зокрема відомий політичний діяч доби – Дмитро Донцов – записав свої враження від післявоєнного Відня у «Щоденнику»: « (...) Світ стає заординарний. Товариство – гешефтьярі, християн мало. До цієї публіки пристосовуються тепер і мистецтво, і театр, і преса, і все життя. Згадую часи коротко перед війною в цім самім місті. Повітря було й тоді, як перед бурею. Але було якесь змагання наперед, змагання до чогось, бажання крикнути. Зробити щось, розвіяти навислу хмару; хотілося, щоб швидче ударив грім, щоб прочистив млосне, задушне повітря. Світ був тоді гарний і ним не правив ще плєбс». (Цит. за: *Баган О. Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії 1-ої половини ХХ ст.)* // Дмитро Донцов. Твори. – Том 1: Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів, 2001. – С. 43).

112. На початку 1918 р. населення ЗУНР складало 6.2 млн. осіб; наступні півроку – пр. 5 млн., з них – 71% українці, 14% поляки, 13% євреї, 2% – інші, головні німці; 62% вважали себе греко-католиками, 18% – римо-католиками, 13% – юдеями, 6% – православними. Більшість населення проживало в селах і займалось сільським господарством. (Див.: *Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР.* – Львів, 1995. – С. 75).

113. *Погребинська І., Гон. М. Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці (до проблеми українсько-єврейських відносин).* – К., 1997. – С. 5, 6; *Весжбєнец В. Євреї та польсько-український конфлікт у Східній Галичині після Першої світової війни* // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. / Матеріали міжн. наук. конф. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 141.

114. *Берко П. Євреї у час будівництва української державності (1917-1921 рр.)* // Науковий збірник Українського вільного університету. – Мюнхен, 1992. – Т. 15. – С. 79, 80. Фахівець з даної проблематики, М. Гон зазначає декілька нюансів щодо усталеної в історіографії оцінки позиції євреїв у час існування ЗУНР: 1) Євреї виявилися неготовими до зміни характеру польсько-українського конфлікту й

мілітарного протиборства; 2) Жодна з діючих у краї єврейських національних партій не протривилася українській державності на користь польської; 3) Бунд та «Поалей-Ціон» сильно поступалися впливам Єврейській соціал-демократичній партії (ЄСДП). (Див.: *Гон М.* Діалектика державності в українсько-єврейських взаєминах у Галичині 1918-1939 рр. // *Україна Модерна.* – Ч. 7. – Рік 2002. – К.; Львів, 2002. – С. 103, 104).

115. Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923: Історія. / Керівник авторського колективу й відповідальний редактор *Олександр Карпенко.* – Івано-Франківськ, 2001. – С. 252, 254.

116. Див.: *Стахів М.* Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772-1918). – Скрентон, 1958. – Т. 2. – С. 199-200; *Його ж.* Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 рр. – Скрентон, 1959. – Т. 4. – С. 55, 121, 144.

117. У зверненні до єврейського народу ЄНРада Буковини 14 жовтня 1918 р. заявила: «В усьому світі, і передусім у Східній Європі, постає новий лад. Усі народи вимагають самовизначення і запевнення вільного національного розвитку. У час, коли всі народи будують свій власний дім, не можна народові єврейському залишатись бездіяльно» (Цит. за: *Погребинська І., Гон М.* Вказ. пр. – С. 37). Спроба створення ЄНРади Східної Галичини відбулася 15 жовтня 1918 р. за ініціативою Екзекутиви сіоністичної партії та посла до австрійського парламенту Райзеса.

118. Телеграма Львівського єврейського комітету Президенту США Вудро Вільсону з протестом проти насильницької мобілізації євреїв до польського війська. 14 листопада 1918 р. // *Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923. Документи і матеріали.* – Том 1. / Керівник роботи і відповідальний редактор, професор *Олександр Карпенко.* – Івано-Франківськ, 2001. – С. 432, док. № 228.

119. Докл. див.: *Кугутяк М.* Історія української націонал-демократії (1918-1929). – Том 1. – К.; Івано-Франківськ, 2002. – С. 107.

120. Прибічна рада міста Коломиї (ПРК) складалася із 11 постійнодіючих комісій (правничої, господарської,

контролюючої, ревізійної, шляхової, санітарної, газової, апровізаційної, бюджетної, виконавчої і суспільної опіки) й 58 дійсних членів. Інтереси єврейського населення заступали Ляйб Бігер, д-р Гельбарт, Зайнфельд, Клярманн, Кребс, Мойсей Ляхс, Пінкас Мунчек, д-р Розенгек, Барух Файерштайн, д-р Якоб Шнельбах, д-р Лейзор Шорр. (*Монолатій І. Державність, воля, Україна. Суспільно-політичний рух і активність населення Коломиї у період Західноукраїнської Народної Республіки.* – Івано-Франківськ, 1999. – С. 24). Наказ про дотримання громадського ладу і спокою комендант Коломийського окружного військового комітету довів до відома населення Косівського, Печеніжинського, Снятинського, Городенківського і Коломийського округів 8 грудня 1918 р. Українська повітова влада окремо застерігала проти проявів антисемітизму: «Не пощаджу нікого, так як я не знаю ні Пана, ні Жебрака, ні Українця, ні Жида – всі рівні перед правом, яке виборола нам отся світова кривава війна. Не пощаджу тим більше, бо знаю, що Індивідуа, які підбурують темні маси проти Жидів і против публичної безпеки є противником нашої народньої української справи – Індивідуа, які хотілиби викликати у нас безвладдя, заколот, анархію і в сей спосіб перед світом нашу владу скомпромітувати». (Цит. за: *Монолатій І. Державність, воля, Україна.* – С. 24-25).

121. *Монолатій І.* Вказ. пр. – С. 42.

122. Там само. З приводу таких декларацій М. Гон зазначає, що нейтралітет більшости єврейської громадськості Галичини 1918-1923 рр. сформував те суспільно-політичне тло, на якому згодом будувалися стосунки двох націй – української та єврейської. (*Гон. М.* Вказ. ст. – С. 104).

123. Слід підкреслити, що культурно-історичний розвиток особистости супроводжується виникненням проблем, які відіграють вирішальну роль у формуванні світоглядних установок, ідеалів, ціннісних орієнтацій. Ці проблеми визначають мотиви поведінки як окремих людей, так і різних соціальних груп, а тому вимагають спрямування серйозних зусиль на їх розв'язання чи, принаймні, суспільне усвідомлення.

124. Утворена у листопаді 1918 р. друкарня КОВК під управою спочатку Осипа Кузьми, а пізніше – Антона Гринцишина, стала державною інституцією такого

типу, яка друкувала офіційні звернення органів влади ЗУНР, пресові видання, науково-довідкову та художню літературу. Цікаво, що сам видавець рішуче відкидав факт співпраці з новоутвореною українською владою у 1918-1919 рр.: «Під час урядів українських у східній Малопольщі [для позначення етнічної української Східної Галичини польські власті використовували термін «Malopolska Wschodnia» (Східна Малопольща), який був історичною назвою польської Західної Галичини] в 1918 –1919 рр. не займався жодною політикою [підкреслено Оренштайном]; один раз приїхав з Києва до Коломиї у приватній справі, бо донесено мені, що у Коломиї Українці зайняли мою друкарню, через що, після їх відходу, мусив процесувати з бувшим українським міністром Більніським, як свідчать акти Окружного суду в Коломиї, ч. I 257/2». (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21). На допиті у Коломийському старостві 28 червня 1920 р. Оренштайн стверджував, що «в часі між 1 листопада 1918 р. і 24 травня 1919 р. був [я] кілька тижнів у своєї родини в Коломиї (родина моя складається із дружини та трьох дітей, віком 14-19 років). З Коломиї виїхав напередодні румунської окупації приблизно 20 травня 1919 р. через Станіславів, Угорщину до Берліна з метою конституювання моєї видавничої діяльності». (Там само, арк. 5). На жаль, на сьогодні ще не виявлено безпосередніх документальних свідчень учасників і діячів ЗУНР щодо реальної співпраці Оренштайна з українською владою Галичини.

125. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4, 9.

126. *Примак, Теодор* (1880 – р. с. н.), поручник австро-угорської армії, сотник УГА, викладач КУГ. У листопаді 1918 – травні 1919 рр. – комендант КОВК.

127. *Бемко, Володимир* (1889, с. Козова на Бережанщині – ?). У Коломиї – ініціатор Коломийського окружного військового таємного військового комітету, організатор Листопадового зриву. В історичному коломієзнавстві обидва діячі вважаються головними творцями ЗУНР на Покутті.

128. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4, 9.

129. Із загальної кількості військовополонених, що перебували на Покутті, 118 поляків Східної і Західної Галичини становили найбільшу групу інтернованих. Історія табору на Козачеві і сьогодні має чимало

перекручень, зловживань і міфів про пам'ять загиблих і померлих жертв українсько-польського протиборства 1918-1919 рр.

130. Автори мають на увазі черевний тиф – гостре антропонозне захворювання з фекально-оральним механізмом передачі, яке спричиняється *Salmonella typhi* і характеризується ураженням лімфатичного апарату тонкої кишки і бактеріємією з розвитком таких основних клінічних симптомів, як пропасниця, інтоксикація, порушення функцій кишок, гепатоспленомегалія, характерний висип (лат. – typhus abdominalis, англ. – typhoid fever). Розрізняють паратифи А і В. (Див.: *Возіанова Ж. І.* Інфекційні і паразитарні хвороби: У трьох томах. – Т. 1. – К., 2001. – С. 322, 358).

131. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4, 9. Такі звинувачення – безпідставні. Встановлено, що поведінка з полоненими та інтернованими була гуманною: згідно із розпорядженням КОВК всі полонені польські офіцери отримували місячну платню, їм гарантувалися медичне забезпечення, право на літературу і пресу. Львівський процес 7 лютого 1921 р. проти д-ра Петра Петрушевича довів незаконність обвинувачення, його політичний підтекст та намагання польської окупаційної влади оголосити українців винними у цих подіях. (Докл. див.: *Монолатій І.* Державність, воля, Україна. – С. 40-41, 84). Усі полонені польські вояки померли в Українській епідемічній лічниці КОВК унаслідок ураження тифом. (Див.: *Monolaty I.* Bezimienne mogiły polskie na cmentarze kołomyjskiem // *Semper Fidelis.* – Wrocław, 1995. – Nr. 5 (28). – S. 26; У серці і пам'яті земляків: Книга пам'яті. Частина 2: Росіяни, поляки, чехи, білоруси. / Упор. *І. Монолатій.* // Збірник Праць Регіонального науково-дослідного центру національних меншин Музею історії міста Коломиї. Щорічник. – Том 1. – К.; Коломия, 2001. – С. 135, 141-153; МІК, ВФ, інв. № Р-1416, арк. 1-69).

132. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923: Історія. – С. 255. *Монолатій І.* Покутские евреи в этнополитических доктринах Западноукраинской Народной Республики (К полемике: Были ли евреи предателями Украинской революции?) // *Материалы Седьмой Ежегодной Междисциплинарной*

конференции по иудаике. – Часть 1. – М., 2000. – С. 366-370.

133. У 1918-1920 рр. державно-правовий статус Східної Галичини залишався невирішеною загальноєвропейською проблемою. За міжнародними договорами Східна Галичина не входила в етнічні й політичні кордони польської держави. Польща отримала статус тимчасового військового окупанта краю, на територію якого поширювався суверенітет країн Антанти. (Див.: *Галицька-Дідух Т. В.* Східна Галичина і Ризька мирна конференція (1920-1921 рр.). Автореф. дис. ... канд. історичних наук. / 07.00.01. – Львів, 2001. – С. 12). Західноукраїнська державність розцінювалася польським політичним проводом як заперечення цілісності польської держави. У боротьбу проти ЗУНР вступили всі політичні сили, всі прошарки польського суспільства. Рішенням польського уряду від 7 червня 1920 р. українські землі Галичини були оголошені польською територією, на яких поширювалася дія польських законів. 30 січня 1920 р. уряд скасував Галицький крайовий сейм і крайовий виділ; 3 грудня 1920 р. польський сейм ліквідував територіальну окремішність Галичини, а з 1 вересня 1921 р. запровадив єдиний адміністративно-територіальний поділ на воєводства, повіти і гміни.

134. Уряд ЗУНР у своєму виданні «Кривава книга», що вийшла в 1921 р. у Відні, зазначав: «Українців трактує польське правительство як вороже населення завойованої території. Вони є позбавлені всіх громадянських прав, натомість мусить поносити всі тягарі, які держава накладає на своїх громадян, включно до державних позичок і воєнних чинитьб. Загал жидівського населення трактується так само ворожо і протизаконно, як українців». (Цит. за: *Кугутяк М.* Вказ. пр. – С. 202).

135. Цит. за: *Качараба Ст.* Еміграція євреїв із Західної України в Палестину у 1919-1939 рр. // *Україна Модерна.* – Ч. 7. – Рік 2002. – С. 119. Вищезазначене дослідження показує, що у міжвоєнний період Польща була одним з найбільших єврейських осередків у світі. Згідно з переписом 1921 р., тут проживало 2.845 тис. євреїв, які становили понад 10% усього населення країни. У п'яти західноукраїнських воєводствах, станом на вказаний рік, їх нараховувалося 862.074 осіб (11%

всього населення), з яких 83% проживали в містах і містечках. (*Качараба Ст.* Вказ. ст. – С. 119).

136. Очевидець тих кривавих подій – єврейський офіцер-міліціонер Апельбаум із бодем описував: «Два дні горіли жидівські доми на радість антисемітській Польщі. А при тім діялися такі страшні речі, яких світ і корона польська вже давно не бачили (...) Від двадцяти до тридцяти вояків нападали на жидівські доми, розбивали двері, вдиралися до середини та починали свою «роботу». Одні мордували людей, били, а молодих жінок і дівчат насилували, другі грабували і забирали все, що тільки можна було взяти. А те, що не могли брати, то нищили і викидали на вулицю. Жінок розбирали догола, щоб переконатися, чи не мають грошей при собі. Хворих жінок витягали за волосся з ліжок, а немовлят викидали з колисок, при чім лаялись найпаскуднішими словами (...) Хто тільки показався на вулиці, відразу був застрілений. А крім того ціла жидівська діяльність була обставлена кордоном війська, щоб ніхто не міг втекти (...) В той саме час, як одні вояки грабили хату, то другі знову нападали на жидівські склепи. За дві години всі склепи вже були порожні. Товари, які були в крамницях, забрно, а решту речей, що були всередині, поламано і понищено (...)».
(Цит. за: *Литвин М., Науменко К.* Вказ. пр. – С. 109-110).

137. Йдеться про наслідки великого польського наступу проти УГА, який розпочався 14 травня 1919 р. Кількаразова перевага польської армії створила безвихідну ситуацію на Прикарпатті. До Галичини з Одеси через Румунію прибула IV Польська стрілецька дивізія під командуванням генерала Лукіяна Желіговського, яка нараховувала 643 старшини та 3.386 підстаршин і стрільців, разом понад 4 тис. осіб. Становище ЗОУНР ще більше ускладнилось, коли 24 травня румунське військо вдарило по тилах і захопило Покуття. (Див.: *Чорній Л.П.* Проблема Східної Галичини на Паризькій мирній конференції: Робота на здобуття кваліфікації магістра історії. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 40).

138. Судячи з інших архівних матеріалів Оренштайн володів кількома посвідченнями особи. На сьогодні відомі лишень вищезгадані і процитовані документи. (ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 1, 7).

139. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 5. З особистих зізнань видавця довідуємося, що «через них [більшовиків] цілковито знищений, перенісся до Берліна, де заснував на високому рівні українську накладню і видавав твори української [літератури], лишень наукові, як свідчить мій каталог. З того часу перебуваю постійно у Берліні. З політикою не мав і не маю нічого спільного, бо завжди мав на оці тільки мій економічний інтерес». (Там само, арк. 21).

140. В документах уряду ЗУНР галицькі євреї розглядалися як рівноправний з українцями політичний чинник майбутньої української держави. Своєрідним жестом у цьому плані було призначення 8 жовтня 1922 р. урядом ЗУНР Ізраеля Вальдмана уповноваженим для справ єврейського населення Східної Галичини. (*Кугутяк М.* Вказ. пр. – С. 236).

141. *Петрушевич, Євген* (1863-1940) – видатний політичний і державний діяч Галичини. Голова Української парламентарної репрезентації в австрійському парламенті (1917-1918); Президент Західноукраїнської національної Ради (від 4.01.1919), член Директорії УНР (від 22.01.1919); Диктатор ЗОУНР (з 9.06.1919), Голова еміграційного уряду ЗУНР. Цікаво, що саме у цей період – протягом всього 1922 р. – емісари Є. Петрушевича проводили в Відні, Празі та Берліні переговори з радянськими дипломатами про політичну підтримку і матеріальну допомогу урядові ЗУНР. (Докл. див.: *Зайцев О.* Українська народна трудова партія (1919-1925) // *Україна Модерна.* – Ч. 7. – Рік 2002. – С. 76-77).

142. У Берліні Оренштайн мешкав на Kurfürstenstr. 83, яка розмішувалася в західній її частині (Berlin, W-62). (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, спр. 25, 35).

143. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4. З листа невідомої посадової особи окружної команди державної поліції в Станіславові відомо, що «(...) підписаний випадково читав видані Оренштайном у Берліні в 1920 р. брошури, третина з яких містила злочинні заклики проти Польської держави і підбурювала українське і жидівське населення проти [неї]» (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 9 (зв)). Із свідчень самого Оренштайна у 1924 р., випливає, що перебуваючи у Берліні, він «залишився у контактах з керівними політиками уряду [Симона] Петлюри». (Там само, арк. 21 (зв)). Це вказує

на певні комерційні й політичні відносини видавця з українськими еміграційними колами.

144. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4.

145. Цит. за: *Вальо М.* Вказ. ст. – С. 257.

146. Там само. Повна назва видавництва – «Українська накладня т.з.о.п., Берлін/Ukrainischer Verlag GMBH, Berlin». Реквізити: Fernsprecher, Amt Lützow Nummer 7163; Giro-konto: Dresdner Bank, Depositen-Kasse A. und Deutscher Bank, Depositenkasse A. (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 35).

147. Слід врахувати, що увесь комплекс джерел, пов'язаних з таємним наглядом за Оренштайном ще не залучений до наукового обігу. З інформації польської політичної поліції відомо, що до Львова Оренштайн виїхав 2 вересня 1924 р. о 23:00 год. поспішним потягом. Услід за ним, з наміром з'ясувати подальшу долю друкарні Оренштайна у Коломиї, 3 вересня того ж року об 11 год. до Львова виїхав видавець А. Кисілевський. Польська поліція, в особі окружного коменданта д-ра Гендріховського, повідомляла президію станіславівського воєводства про необхідність встановлення спостереження над обома діячами. (Експозитура політичної поліції в Коломиї до окружної команди політичної поліції у Станіславі: Яків Оренштайн – спостереження. Відпис телефонограми. (не пізніше 10 вересня 1924 р.) // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 14).

148. Йдеться про Кисілевського Аскольда? (1880? – р. с. н.) – коломийського друкаря-концесіонера і видавця. Власник друкарні «з повною концесією», яка містилася на вул. Архикнязя Рудольфа (1913), Валуї (1920-ті рр). (Skorowidz przemyslowo-handlowy Krolewstwa Galicji na rok 1913. – Lwow, 1912. – S. 799). Таємні агенти поліції зазначають надзвичайно рідкісні щодо опису цієї особи риси: «(...) низького зросту, шкіра засмагла, обличчя округле, вуса англійські, вбрання попелясте, вбраний у гумовий плащ, років приблизно 44». (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 14).

149. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 18.

150. На жаль, особа досі не встановлена. – Авт.

151. Так само.

152. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 18.

153. Там само.

154. Для виваженого аналізу нашої теми необхідно врахувати й той факт, що у 1921 р. на Західній Україні тільки 5.7% єврейського загалу було зайнято в сільському господарстві, тоді як у промисловому виробництві, сфері торгівлі і комунікації – 80.7%. Разом з тим, серед єврейського населення тільки 33.9% були зайняті у виробничій сфері. (*Качараба С.* Вказ. ст. – С. 119).

155. *Томашівський, Степан* (1875-1930) – відомий український історик консервативного напрямку, голова української дипломатичної місії в Лондоні (1920). В 1921-1925 рр. проживав у Берліні. Редактор «Записок НТШ», співробітник ЛНВ, редактор «Літопису політики, письменства і мистецтва» (Берлін, 1924).

156. *Лепкий, Богдан* (1872-1941) – відомий український поет, прозаїк, перекладач, літературознавець, видавець. Під час Першої світової війни і в 1918-1925 рр. мешкав у Берліні, де став співробітником видавництва «Українське слово».

157. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 18.

158. Криза в Європі охоплювала не тільки соціально-політичну сферу, але й культурну. Масове суспільство породжувало й масову культуру. Авангардизм, розвинувши декадентські, штучні тенденції в модернізмі, раптово вихлюпнув в поле людської свідомості та емоційності концептуальну деструкцію, антиестетику і вульгарність. (Докл. див.: *Хороб Ст.* Українська модерна драма кінця ХІХ – початку ХХ століття (Неоромантизм, символізм, експресіонізм). – Івано-Франківськ, 2002. – С. 3-10).

159. ДАІФО, ф. 2-сч, оп.1, спр. 245, арк. 23. Не відомо, чи справді дійшло до реалізації цього задуму. Однак необхідно пам'ятати, що значну підтримку зовнішньополітичним виступам Є. Петрушевича продовжувала надавати українська еміграція в США. Під її впливом канадійський делегат у Лізі націй Ш. Дегерті в середині 1921 р. запропонував Лізі націй і Раді послів Антанти приступити до остаточного

вирішення проблеми Галичини. (Докл. див. *Кугутяк М.* Вказ. пр. – С. 187, 188). Можливо, що розширення засягів підприємства Оренштайна мало б виконувати і політичну мету – налагодження тривалих контактів еміграційних кіл ЗУНР в Європі з українськими осередками Північної Америки.

160. Йдеться про Східну Галичину. – Авт.

161. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 23, 23 (зв).

162. Там само. – Арк. 21 (зв) – 22. Звертаючись до виваженості станіславівського воєводи, Оренштайн зазначав: « (...) Чи ж мені не вільно шукати для мого товару ринку збуту, в якому мені більшовики відмовили, а **Польща, моя вітчизна** (підкресл. мною – *I. M.*) трактує мене як злочинця (...) для чого, і яким правом і на якій підставі я повинен бути затравленим як якийсь дикий звір, в Польщі, в Німеччині, і, навіть у Канаді і США?» (Там само. – Арк. 23 (зв).

Артикулювання до традицій свого суспільства увиразнювало визначений тип Оренштайнової багатокультурності. «(...) ще раз підкреслюю: **я не політик, але лишень промисловець** (виділено Оренштайном – *I. M.*). Якщо тільки **як польський громадянин мойсеєвого віровизнання обрав собі видавництво наукових творів українською мовою як джерело заробітку, то робив це тільки для того, бо сподівався звідти поважних прибутків, а при тому виконував теж етичну функцію культури. Це і є метою і стимулом моєї довголітньої, явної, поштивої і ретельної праці**» (підкресл. мною – *I. M.*). (Там само). Виходячи з соціологічних побудов Р. Мертона R. Merton) можна уявити деяку стратегію побудови відносин Оренштайна з суспільством, яке він вважав «своїм» (передусім, польське), але яке відмовлялося приймати його за «свого». Така стратегія передбачає наступні особливості: 1) Конформізм (ототожнення з суспільством більшості, соціальне відчуження розглядається як тимчасові труднощі, перспективи асиміляції); 2) Ритуалізм (механічне слідування нормам довколишнього середовища, без ототожнення з ним); 3) Ескапізм (повернення до приватної сфери, цинізм у відношенні до суспільства більшості); 4) Протест (спроба змінити існуючий порядок речей на користь альтернативних норм, змінити «правила гри»).

163. Слід підкреслити, що видавець планував приїхати до Коломиї ще у 1923 р., однак важка хвороба «ударемнила тоді виїзд». (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21(зв). Подорож 1924 р. була другим приїздом видавця до Коломиї (Там само. – Арк. 21). Пригадаємо, що перший відбувся у червні 1920 р. за посередництвом тодішнього польського посла у Берліні Шебеки (Там само. – Арк. 5, 7). Приїзду видавця до Польщі передувало тривале розслідування органів державної безпеки і місцевої влади. 19 липня 1924 р. генеральний консул Польщі у Берліні Добржинський звернувся до коломийського староства із проханням з'ясувати (відповідно до обіжника МЗС № 106 від 20.09.1923 р.) політичну діяльність Оренштайна, головним чином в період 1918-1920 рр. – «чи він є громадянином Польщі, і чи не приймав участі у шпигунстві, розбою, терористичних акціях, чи інших діяннях на шкоду польської держави» (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 3; Там само, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 12). Зовнішньополітичне відомство запитувало «чи належить йому візувати паспорт до Польщі, у випадку якщо Оренштайн є польським громадянином?» (Там само. – Арк. 14). Зі свого боку, коломийський староста [д-р Чеслав] Павліковський [керівник староства і радник Станіславівського воєводства] лишень 21 серпня 1924 р. таємно надіслав офіційний запит стосовно особи Оренштайна до голови ізраїльської гміни Коломиї з вимогою «надати нотаріально засвідчену копію свідоцтва народження (...)» (Там само, арк. 18). З документів президіального відділу Станіславівського воєводського управління випливає зокрема й те, що саме коломийська влада категорично виступала проти повернення видавця до краю і вважала «надання йому візи для приїзду до Польщі як небажане» (Там само, арк. 20). Аналізуючи діяльність Оренштайна в 1918-1923 рр., польські органи держбезпеки звертали увагу на той факт, що «з огляду на поширений в краї комуністичний рух, як також повернення ворожих елементів з-за кордону, які під різними приводами домагаються повернення, а частина – старається про дозвіл на повернення, належало би за тим відмовити Оренштайнові повернення до краю. (...) він як крайній ворог польської держави і польського народу, у кожному разі перебуває у тісному контакті з відомими ворожими елементами за кордоном, і якщо б було дозволено йому на повернення до краю, тим самим дано б на вільну руку до широкої ворожої діяльності не тільки усередині краю, але й за його межами». (Там само, ф. 2-сч, оп.1, спр. 245, арк. 9). Проте, вже 26 серпня 1924 р. староста Павліковський із

жалем повідомляв воєводство, що з приїздом до Польщі Оренштайна, «справа перешкоди щодо його в'їзду стала безпредметною» (Там само. – Арк. 6). З донесень окружної команди державної поліції у Станіславові відомо, що Оренштайн прибув на територію Польщі 19 серпня 1924 р. на підставі закордонного паспорта і візи, виданих консульським відділом посольства Другої Речі Посполитої у Берліні 2 серпня того ж року, № 17 93 33. Під час візової реєстрації у Варшаві довголітній адвокат видавця д-р Лейзор Шорр повідомив керівника служби Краснодубського, що «Яків Оренштайн приїхав до Польщі у справах дипломатичних, які, після прибуття з Берліну, доручило йому Міністерство внутрішніх справ». (Окружна команда державної поліції у Станіславові до президії воєводства у Станіславові: Яків Оренштайн – приїзд до Коломиї, спостереження. Машинописна копія від 26 серпня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 8). До Коломиї Оренштайн приїхав, як свідчила місцева експозитура політичної поліції, 24 серпня о 13:17 поспішним потягом з Варшави. Фрагмент таємного звіту старости Павліковського, складений двома днями пізніше, засвідчує, що до Коломиї видавець дійсно прибув 24 серпня, однак спочатку відвідав Станіславів. До коломийського староства він, як показують архівні документи, зголосився наступного ж дня, 25 серпня. У розмові з керівником місцевого органу виконавчої влади Оренштайн повідомив, що у Варшаві зустрічався з референтом МЗС П. Лосем і начальником відділу МВС – П. Рутковським. Як зазначав Павліковський, «Оренштайн скаржився, що у Коломиї невідомі йому особи поширювали поголоски про його вороже відношення до польської держави», і, що саме для цього він, «має намір розпочати кроки щодо своєї реабілітації». (Староство у Коломиї до президії воєводства у Станіславові: Яків Оренштайн – політична діяльність. Машинописна копія від 25 серпня 1924 р. // Там само. – Арк. 6).

164. Про дружину Оренштайна та її подальшу долю, на сьогодні, будь-які відомості відсутні. – Авт.

165. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 9; Там само, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 13, 13 (зв). Аналізуючи перебування Оренштайна у Коломиї протягом зазначеного періоду, належить врахувати, що він намагався налагодити діяльність власної друкарні, роботою якої провадив друкар А. Кисілевський. Саме поліграфічне підприємство стало предметом судового спору, а книгарня – зачинена з причини браку

офіційного дозволу влади на її функціонування. (Там само, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 6). З цього приводу повідомлялося зокрема, що «Оренштайн користується у Коломиї досить сумнівним авторитетом, і, загалом вважається особою, яка не заслуговує на довіру». (Там само.). Цілком можливо, що саме за посередництвом окупаційної влади проти Оренштайна планувалося влаштувати показовий судовий процес у Коломиї в недалекому майбутньому. Свідчити проти видавця наважилися коломиївці Станіслав Стефанський, Францішек Бугайський і Станіслав Шеллер, які, однак, «просили про певну дискрецію» (Там само. – Арк. 9 (зв)). За таких обставин, вносилася пропозиція щодо оперативного затримання єврейського діяча. З рапорту коломиївського дільничого Пйотра Гольки відомо, що «Яків Оренштайн прибув з Польщі до Німеччини як таємний агент з метою отримання інформації про внутрішньо- і зовнішньополітичну діяльність польської держави» (Там само. – Арк. 22 (зв)). У цьому ж документі зазначалося, що «під політичним оглядом Оренштайнові приписано шпигунство – за часів українських [1918-1919 рр.] він видавав українські книжки для організаційних цілей й брав участь у агітаціях з комендантом [Теодором] Примаком; пізніше, після відступу українських військ, збирав усілякі інформації для агітації аж до 1920 р., коли під час наступу більшовицьких військ, виїхав до Німеччини» (Там само. – Арк. 35, 35 (зв)). У вересні видавець просив коломиївського надкомісара державної поліції Юліяна Урбановського заслухати свідчення о. каноніка Олександра Русина, адвокатів, д-ра Аллерганда і д-ра Лейзора Шорра, Еліаша Ціманда, Едварда Фрухтера, директора гімназії Прокопа Мостовича і директора українського кооперативу Захара Скварка щодо його політичної реабілітації і остаточного заперечення «формальної легенди політичної діяльності». (Лист Я. Оренштайна до повітової команди державної поліції у Коломиї від 16 вересня 1924 р. // ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 24, 24 (зв)).

166. *Голька, Пйотр* (19.02.1887, с. Опатув, повіт Кемпно, Познанського воєводства – р. с. н.) – «провізоричний постерунковий». Закінчив шість класів народної школи. Володів польською (слабо) і німецькою мовами. За фахом – будівельник. Проходив військову службу у період 15.10.1907 – 1.10.1909 рр. і 16.08.1914 – 30.12.1918 рр. при 24 німецькому полку піхоти як капрал на російському і сербському фронтах. Від 15 травня 1920 р. – в польській державній поліції, з

1 серпня 1920 р. – у коломийській команді державної поліції, 18 жовтня 1920 р. – перенесено по службі до с. Товмачик, тепер Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. Курси підвищення кваліфікації відбув 27 липня 1920 р. в окружній школі політичної поліції у Коломиї з «добрим поступом». 7 червня 1921 р. подав прохання про перенесення до познанської окружної команди державної поліції. В період 15.10.1909-1.08.1914 рр. і 20.02.1919-7.05.1920 рр. працював робітником на будівництві у Берліні. Стосовно приватного життя відомо, про дружину – Ядвігу Гольку (з дому Свірат), дітей – Яна (нар. 4.01.1912 р.), Ірену-Леокадію (нар. 1.11.1919 р.). (ДАІФО, ф. 68 [Станіславівське воєводське управління державної поліції, м. Станіславів], оп. 1, спр. 833 [Постерунковий Голька Пйотр], арк. 1 – 41).

167. З кваліфікаційного листа польської державної поліції в 1920-1921 рр. зокрема знаємо й те, що П. Голька був «людиною поважною, нещирою, досить пильною, але й достатньо податливою». Зазначалося, що «характер у нього послухний, але він важкий до розмови, мало товариський, стосовно влади і населення – відношення задовільне». Висновок польського чиновника, очевидний – «добрий поліціант». (ДАІФО, ф. 68, оп. 1, спр. 833, арк. 1, 1 (зв), 3, 7). Зустріч і конфлікт П. Гольки з Оренштайном міг відбутися саме в час перебування у німецькій столиці.

168. Староство у Коломиї до президії станіславівського воєводства: Яків Оренштайн – діяльність політична. Від 15 вересня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, 15.

169. *Мостович, Прокіп* – директор КУГ в 1915-1927 рр.

170. *Левицький, Богдан* (1883, с. Нижнів, тепер Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. – 1948). У 1919 р. повернувся до Коломиї. викладач німецької й української мов в КУГ, вчительському жіночому семінарі УПТ «Рідна школа».

171. *Роздольський, Михайло* – викладач латинської та німецької мов в КУГ від 1907 р.

172. *Скварко, Захар* – від 1 листопада 1918 р. бурмістр Коломиї, голова повітової УНРади, член Постійного окружного організаційного комітету (ПООК) (від 14

листопада 1918 р.). У 1919 р. – директор українського кооперативу «Покутський союз».

173. *Думін, Ромуальд* – в 1924-1925 рр. суддя коломийського окружного суду.

174. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 6. Староста Павліковський стосовно власности Оренштайна підкреслював, що «документи щодо справи книгарні і випозичальні книжок знаходяться у воєводстві». (Там само.). Згадані підприємства, ймовірно, знаходилися в будинку на сучасній вул. Гетьмана Івана Мазепи, 10.

175. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 15. В таємному рапорті коломийського староства зазначалося, що Оренштайн перебуватиме у Львові 3-4 тижні. У цьому місті видавець зустрівся також з директором поліції д-ром Райнлендером. (Там само.). Про зміст цієї зустрічі інформацій немає. – Авт.

176. *Смаль-Стоцький, Степан* (1859-1938) – український вчений-мовознавець, громадський і політичний діяч. Голова місії ЗУНР в Чехословацькій Республіці (від грудня 1918 р.), Голова Українського клубу у Празі (від 19 серпня 1919 р.). Про темперамент Ст. Смаль-Стоцького як політичного діяча свідчить опосередкований уривок його листа до коломийського видавця і педагога Дмитра Николишина (1884-1950?): « (...) Страх треба би було їм дзеркало перед очі поставити, щоби в нім побачили себе всі ті наші герої світової війни і всяких революцій, усі ті Петрушки і Кості, і Селезінки, і Трилі, і Грушевські, і Шаповали, і Петлюри, і Микитеї, і Назаруки, геть усі недотепи, дурисьвіти, блазні і т. д., що занапали наш край. Яке то пекло дало-б ся тепер змалювати». (Лист Ст. Смаль-Стоцького до Дм. Николишина від 9 лютого 1926 р. // МІК, ВФ, інв. № 4553, арк. 2 (зв).

177. Знайомство Оренштайна з відомим діячем української еміграції могло відбутися вже у другій половині 1919 р. Однак, як повідомляв сам видавець, у 1923 р. він за допомогою проф. Ст. Смаль-Стоцького без зайвих перешкод отримав закордонний паспорт і візу у Берліні для подорожі в Галичину. Проте лишень хвороба унеможливила поїздки. (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21 (зв)). Польська сторона також цікавилася взаєминами цих двох діячів. Коломийський староста Павліковський зазначав, що він особисто виступав проти участі Оренштайна в акції професора,

як такого, «чия участь не принесе користі польській державі». (Там само. – Арк. 6).

178. Слід пам'ятати, що в цей час у Галичині діяв Український таємний університет (УТУ), який переслідувала польська влада. Так у 1921-1922 рр. тут функціонували три факультети – філософський, правничий і медичний, на яких навчалось 1258 студентів. В УТУ діяло 54 кафедри. Упродовж першого академічного року польська поліція арештувала понад 100 студентів. У жовтні 1921 р. було заарештовано ректора УТУ проф. Василя Щурата, тодішнього голову НТШ. (*Кугутяк М.* Вказ. пр. – С. 234). Визначаючи університетську справу «найголовнішим питанням практичної політики українського громадянства в Польщі, зокрема галицького», редакція берлінського часопису «Літопис політики, письменства і мистецтва» запропонувала розпочати всебічну дискусію щодо становлення, розвитку і основних вимог до цієї поважної інституції шляхом анкетування авторитетних громадян. (Докл. див.: *Кулеша Н.* «Літопи політики, письменства і мистецтва» (1923-1924) – український суспільно-політичний часопис у Берліні // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 135).

179. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21 (зв).

180. Генеральне консульство Польщі у Берліні до коломийського староства. Обіжник від 18 грудня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 26.

181. Староство в Коломиї до станіславівського воєводства: Яків Оренштайн – скарга. Машинописна копія від 31 березня 1925 р. // Там само. – Арк. 29. Староста Павліковський таємно повідомляв воєводство про чергові намагання видавця зняти з себе звинувачення в антидержавній діяльності та прохання про «політичну реабілітацію». У даному випадку, коломийська влада, покликаючись на попереднє слідство 1923-1923 рр., вказувала, що справа Оренштайна є лишень приватним конфліктом видавця, а тому воєводство не вбачає необхідности далі її провадити. Додатково йшлося про судовий процес поміж Оренштайном і Мендлем Фрідманом у коломийському повітовому суді стосовно власности видавця. (Начальник політичного відділу МВС Польщі

до воєводи у Станіславові. Від 12 травня 1925 р. // Там само. – Арк. 32).

182. Докл. див.: *Гон М.* Вказ. ст. – С. 105. Дослідник називає визначальною тенденцією цього періоду герметизацію обох національних таборів (українського й єврейського) у лоні власних національних інтересів.

183. Йдеться про судовий процес над євреєм, звинуваченим у замаху на президента Польщі С. Войцеховського, який був здійснений 5 вересня 1924 р. у Львові. На місці терористичного акту затримали 24-літнього єврея Станіслава Штайгера – студента-правника, який ніякою політичною активністю не відзначався, хоча співчував сіоністичному руху. Насправді замах був здійснений Українською військовою організацією (УВО). (Див.: *Євреї в Україні: Навчально-методичні матеріали (додаток до курсів «Історія України» і «Всесвітня історія»)*. / *І. Б. Кабанчик*. – Львів, 2001. – С. 75). 15 вересня 1924 р. почалося засідання військово-польового суду, який не брав до уваги заяви УВО, а керувався сумнівними свідченнями випадкових свідків.

184. *Гон М.* Вказ. ст. – С. 105. На думку українських політиків, так звана «штайгеріяда» була тим рубіконом, коли відбувся перехід євреїв Галичини на позицію беззастережного угодовства до нової влади. Львівська газета «Діло» у листопаді 1925 р. підкреслювала слова сенатора Рінгеля: «(...) Не хотів би я генералізувати того всього, щоби ту тактику приписувати українському громадянству, або хоч би у значній його частині, але можливе, що Ольшанський і Новак є в контексті і співдіють з гакенкрайцлерами [з нім. *Hakenkreuzler* – *німецький фашист*] в Берліні, спричинив, що в тій отруйній кузні пруських юнкрів молодим, недосвідним студентам зуміли піддати такі пляни, невідомі молодій слов'янській душі і чужі їй. То могло повстати тільки в Берліні, то є «Made in Berlin». Гакенкрайцлерам йшло про те, щоби представляти того обвинуваченого Жида – як переворотника, а опісля коли виявиться, що той Жид невинний – то вони хотіли би доказати, що польські суди є несправедливі і засуджують невинних». (Цит. за: Сіоністичні прокуратори // *Діло*. – Львів, 1925. – 5 лист., № 248 (10631). – С. 2). Український політик Роман Перфецький 1 листопада 1925 р. у Берліні заявив, що «в засуд Штайгера супроти стану процесу не вірю». (Див.:

Містифікація. На маргінесі Штайгеріяди. Спростування д-ра Перфецького // Там само. – С. 4).

185. З цього приводу відомий єврейський політичний діяч І. Вальдман зустрівся у Берліні з Євгеном Коновальцем, а член УВО С. Ольшанський у поліції Німеччини дав письмове зізнання в тому, що саме він вчинив замах. 28 листопада 1925 р. це зізнання друкується в газетах. У грудні 1925 р. Штайгер був звільнений.

186. Уряд диктатора ЗУНР надавав організаційну та фінансову підтримку УВО. На засіданнях уряду 1 жовтня і 2 листопада 1920 р. було прийнято рішення «вислати 100.000 корон на руки Боевого Комітету на підможенне військової та політичної організації в краю». (*Кугутяк М.* Вказ. пр. – С. 209). Стосунки між урядом ЗУНР і проводом УВО загострилися влітку 1920 р., коли у Відні прихильники Є. Коновальця утворили гурток «Молода Галичина», який виступив проти концепції державної самостійності Галичини та надмірного оптимізму уряду ЗУНР стосовно допомоги країн Антанти у вирішенні галицької проблеми. (Там само. – С. 210).

187. Комендант державної поліції у Станіславові до окружного уряду політичної поліції у Львові: Процес Штайгера – інформації. Відпис від 7 листопада 1925 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 36, 36 (зв). З документів поліції дізнаємося, що Оренштайн переконував шефа берлінської політичної поліції д-ра Мюллера в непричетності С. Штайгера до замаху і вказував на свідчення С. Ольшанського. Одночасно, видавець перебував у тісному контакті з захисником Штайгера – адвокатом д-ром Ландау з Перемишля (Там само. – Арк. 36). 25 листопада 1925 р. станіславівський комендант повідомив Львів, що з-поміж свідків захист виокремив Пастернаківну і Ледльову, які, як виявилось, були давно знайомі, і фігурували в інших судових актах у Станіславові. (Комендант державної поліції у Станіславові до окружного уряду політичної поліції у Львові: Процес Штайгера – інформації. Машинописна копія від 25 листопада 1925 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 37). Про подальше ангажування Оренштайна в названий процес – інформацій немає.

188. Цит. за: *Королів-Старий В.* Мертві вперед!.. // Рідна мова. – 1938. – Ч. 1 (61). – С. 14.

